

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում:

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝


պ.գ.դ., պրոֆ. Է. Լ. Մելքոնյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Ռ. Ա. Նահապետյան
պ.գ.դ. Հ. Տ. Մարության

Առաջատար կազմակերպություն՝

Հայաստանի պատմության թանգարանի ազգագրության բաժին
Պաշտպանությունը կայանալու է 2016թ. սեպտեմբերի 27-ին՝ ժամը 14:00-ին, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 007 հնագիտության և ազգագրության խորհրդում (Երևան-0025, Չարենցի փող. 15):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքվել է 2016թ. օգոստոսի 27-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու  Հուսիկ Մելքոնյան

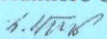
Тема диссертации утверждена на совете секции этнографии Института археологии и этнографии НАН РА

Официальные оппоненты

д. и. н., проф. Э. Л. Мелконян
д. и. н., проф. Р. А. Наанетян
д. и. н., А. Т. Марутян

Ведущая организация: Отдел этнографии Музея истории Армении
Защита состоится 27 сентября 2016 г. в 14:00 часов на заседании специализированного совета 007 ВАК по археологии и этнографии при Институте археологии и этнографии НАН РА (адрес: Ереван-0025, ул. Чаренца 15).
С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Института Археологии и Этнографии НАН РА

Автореферат разослан 27 августа 2016

Ученый секретарь Специализированного Совета,
Кандидат исторических наук  У. А. Мелконян

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹՆ ՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր ատենախոսության նյութը Քեսաբի հայ գաղթավայրի, իբրև պատմա-ազգագրական ինքնուրույն մի միջավայրի, պատմությունն ու ազգագրությունն է:

Մինչև մեր աշխատանքը՝ Քեսաբը, որպես հայության պատմա-ազգագրական ուրույն շրջանակ, հայագիտության՝ պատմության, ազգագրության, բանագիտության ու բարբառագիտության բնագավառներում մասնակի և կցկտուր պատկերացումներով էր ներկայանում: Մույն ուսումնասիրության արդիականությունն էլ ավելի է կարևորվում՝ կապված 2-րդդդ աշխարհամարտից հետո սկիզբ առած ներգաղթով՝ դեպի Հայաստան, ու արտագաղթով՝ դեպի աշխարհի տարբեր երկրներ, ինչի հետևանքով դարեր շարունակ իր ինքնուրույն դիմագիծը պահպանած հայության հոծ զանգվածով այս հատվածը սկսեց կորցնել իր զուտ հայաբնակ լինելու հատկանիշը, տնտեսության հիմնական փոփոխությունների պատճառով կենցաղից սկսեցին դուրս մնալ աշխատանքի բազմաթիվ տեսակներ, նյութական և հոգևոր մշակույթի մի շարք տարրեր: Մինչև վերջին՝ շուրջ քառասուն տարիների ընթացքում մեր կատարած և հրատարակած ուսումնասիրությունները, գաղթավայրի պատմության ու բարբառի մասին այլ համապարփակ ուսումնասիրություններ չկային: Ամբողջովին անծանոթ էին մնում հատկապես ազգագրությունն ու բանահյուսությունը: Իսկ վերջերս սկսված ու ահագնացող սիրիական պատերազմի հետևանքով օրհասական պահեր ստեղծվեցին քեսաբահայության համար: Վտանգը ոչ միայն հայկական մի գաղթավայրի, այլև հայկական տոհմիկ մի մշակույթի գոյատևմանն էր սպառնում: Մի անգամ ևս հրամայական է դառնում համապարփակ և գիտականորեն հանրության սեփականությունը դարձնել Քեսաբի շրջանի հայոց պատմությունն ու ազգագրությունը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ատենախոսության նպատակն է համապարփակ ուսումնասիրությամբ ներկայացնել Քեսաբի հայ գաղթավայրի, իբրև պատմա-ազգագրական ինքնուրույն մի միջավայրի, պատմությունն ու ազգագրությունը:

Աշխատանքում փորձ է արվում ներկայացնել և լուծել հետևյալ հիմնահարցերը.

– 18-19-րդ դարերում չորս խմբավորումներով ներկայացող Անտիոքի շրջանի հայությունը՝ իբրև 9-12-րդ դարերի ընթացքում հաստատված հայ հոծ բնակչության մնացորդ.

– 15-16-րդ դարերում ներքին տեղաշարժերի հետևանքով Անտիոքի շրջանի Քեսաբի հայկական գաղութի կազմավորումը.

– Էթնո-լեզվական և էթնո-կրոնական տարբեր հավաքականությունների օղակում գոյատևելու համար հայերեն բարբառի և տոհմիկ ազգագրության դերի բացահայտումը.

– Եգիպտոսի տասնամյա իշխանության տարիներին (1832-1842թթ.) Միրիայում քրիստոնյա բնակչության տնտեսական, հասարակական և կենցաղային փոփոխությունների արտաքին և ներքին դրդապատճառները.

– Օտարադավանության՝ տարածաշրջան մուտք գործելու ներքին (ներհայկական) և արտաքին (արտահայկական) պատճառները.

– Ազգային գաղափարական-հեղափոխական շարժումների դերը միջ-հարանվանական հակամարտությունների նահանջի, ազգային կրթության կարևորության ու ազգային արժեքների վերագնահատման մեջ.

– 1909-ի աղետը, դրան հաջորդող վերելքի տարիներն ու 1915թ. տարագրությունը.

– 1919-1922թթ. տուն դարձած քեսաբցի վերապրողների ինքնապաշտպանության քառամյա փորձառությունը.

– 1939թ. Հաթայի պետության կազմից Քեսաբի շրջանի դուրս գալու և սիրիական պետության մաս կազմելու գործում ներքին և արտաքին ուժերի դերը.

– Կուսակցական հակամարտությունների արտացոլումը հարանվանական-եկեղեցական, միութենական ու կրթական կյանքում.

– 1947թ. զանգվածային հայրենադարձության պատճառներն ու հետևանքները.

– Քեսաբի կապվածությունը Լաթաքիայի, Հալեպի և Բեյրութի թեմական-եկեղեցական, կրթական ու մշակութային-միութենական կենտրոնների հետ.

– Լիբանանի, Արաբական ծոցի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և Կանադայի քեսաբցիների ներդրումը Քեսաբի կյանքում.

– Հայկական ինքնության պահպանման գործում բարբառի և ազգագրական տոհմիկ տարրերի հետ համեմատած հայ եկեղեցու, դպրոցի և միութենական ակումբի դերի գերազանցությունը արդի պայմաններում.

– 2014թ. մարտի 21-ին ծայրահեղ իսլամական միավորումների՝ Թուրքիայից Քեսաբ ներխուժումը և դրա հետևանքները.

– Երկրագործության և անասնապահության մեջ աշխատանքի հիմնական տեսակները, միջոցները, բերքն ու արտադրությունը մինչև 1950-ական թվականները.

– Ապրանքափոխանակությամբ, կիսրարությամբ ու քառորդով ապրուստ հայթայթելու կերպերը փակ տնտեսության պայմաններում.

– 19-րդ դարի կեսերից մինչև 1939թ., երբ Քեսաբը նոր սահմանագծումի պատճառով մեկուսացվեց, գյուղատնտեսական արտադրությունների հա-

վաքման ու արտածման մեջ Քեսաբի շուկայի կատարած առաջատար դերի հիմքերը.

– Տնայնագործության և արհեստների պատկերը հին Քեսաբում.

– Քեսաբում տան և հարակից բաժինների կառույցն ու հարդարանքը, տարազը, մթերքների պատրաստման եղանակներն ու առօրյա և ծիսական խոհանոցի պատկերը.

– Ընտանիքի կազմության, հասարակական հարաբերությունների, տոնակատարությունների, խաղերի, ժողովրդական բժշկության հետ կապված ծեսերն ու արարողությունները, կերպերը, տեսակները, դրանց առնչված հասկացություններն ու հավատալիքները.

– Ժողովրդական բառ ու բանի, երգ ու պարի, խաղ ու ծեսի առկայությունը ազգագրական շատ երևույթների մեջ:

– 20-րդ դարի կեսերին ճարտարագիտության ու հաղորդակցության միջոցների բերած փոփոխությունները շրջանի հայոց նյութական ու հոգևոր մշակույթում, փոխակերպման երևույթները կամ նախկինից եկած որոշ տարրերի պահպանումը՝ իբրև ինքնուրույն յուրահատուկ դրսևորում:

ՄԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրներն առաջին հերթին տպագիր նյութերն են: Գաղթավայրի մասին առաջին գրավոր հիշատակությունները գալիս են 19-րդ դարի կեսերից: Քեսաբին անդրադառնում են Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության «Միօն» ամսագիրը, Կոստանդնուպոլսի «Մասիս», Չմյուռնիայի «Արեւելեան Մամուլ» թերթերը և այլն: Այդ գրվածքներից կարևոր են Ջաքարիա վարդապետ Չմյուռնացու «Լադաքիոյ Հայաբնակ Գիւղօրէից Ստորագրութիւնը Եւ Գիւղացոց Արդի Վիճակը» («Միօն», 1866, թիվ 7, 1 հուլիսի, էջ 97-103) և Կ(իրակոս) Ղազանձյանի «Ճամբու Նօթեր» («Մասիս», թիվ 2523, 12 հունվարի 1880թ.) հոդվածները:

1909թ. աղետի մասին առատ նյութ կա անստորագիր անձի «Քեսապի Դէպքը - Ականատեսի Պատմութիւն» («Լուսաբեր-Արեւ», Կահիրե, 13 մայիսի 1909թ.) հոդվածում, Լաթաքիայում ամերիկացի միսիոներուհիներ Մաթի Ուիլիի և Ջադա Փաթընի համահեղինակած տեղեկագրում, ամերիկացի միսիոներ վերապատվելի Սթիֆեն Ռ. վան Տրոպրիջի «Քեսապի կողոպուտը», Վահան քահանա Գյուլդալյանի «Կիլիկիոյ Աղետէն Վերջ» վկայություններում («Տաթեւ» կրոնական տարեցույց, Հալեպ, Դ տարի, 1928թ., էջ 232) և այլն:

1920-ական թվականներից թղթակցություններ են երևում համայնքային ու կուսակցական պաշտոնաթերթերում (Անթիլիասի «Հասկ» ամսագիր, ավետարանականների «Նոր Աւետաբեր», ապա «Չանասէր», կաթոլիկների «Աւետիք», «Մասիս», «Չուարթնոց», Ալեքսանդրեոյի «Չարթօնք», Հալեպի «Եփրատ» և «Արեւելք», ամերիկահայ «Հայաստանի կոչնակ»): 1970-

ական թվականներից նման նյութեր երևում են Բեյրութի «Ազդակ», «Զարթոնք» ու «Արարատ» օրաթերթերում, և ավելի հաճախ՝ Հալեպի «Գանձասար» շաբաթաթերթում:

1940-ական թվականներին լուսարձակի տակ են առնվում գլխավորաբար 20-րդ դարի մի քանի իրադարձություններ կամ այս ու այն հարանվանության պատմությունը, ինչպես Ալբեր Թեմիրյանի, վեր. Կարապետ Թիլքյանի, Մովսես Շահբազյանի գրքերը, Պետրոս Աղամյանի «Անտիոքի Անտոնեան Թեմը Եւ Քեսապի Ու Շրջակայքի Հայ Կաթողիկէ Առաքելութիւնը (1851-1948)» («Աւետիք», Բեյրութ, 1948թ., թիւ 7-8) հոդվածը: Վեր. Տիգրան Ճ. Խրլոբյանը «Ոսկեմատեան Հայ Աւետարանական Միութեան Մերձատր Արեւելքի Եկեղեցիներու» Ա հատորում (Բեյրութ, 1950) հանգամանորէն ներկայացնում է նաև Քեսաբի և շրջակայքի հայ ավետարանական եկեղեցիների պատմությունը:

Քեսաբի ուսումնասիրաց միության Բեյրութի մասնաճյուղի հրատարակած «Ալպոմ Քեսաբի Եւ Շրջակայքի»ն (Բեյրութ, 1955) հակիրճ կերպով տալիս է տեղագրական, պատմական, ազգագրական ծանոթություններ ու վիճակագրություններ:

Սիրիահայ գաղութի ձևավորման ու կազմավորման ծիրում Քեսաբը տեղ է գտել ուսումնասիրողներ Գր. Գապպենճյանի, Արշակ Ալպոյաճյանի, Բյուզանդ Եղիայանի և այլոց հրապարակումներում: Սիրիահայ գաղութի պատմությանը նվիրված լուրջ ուսումնասիրություններ են հետևյալ երկու մենագրությունները՝ A. K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, 1965, շ. Թոփուզյան, *Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946)*, Երևան, 1986:

Աղբյուրների երկրորդ խումբը կազմում են անտիպ գործերն ու արխիվային նյութերը: Մենք հայտնաբերել, օգտվել և ամբողջական հրապարակումի արժանացրել ենք մինչ այդ անտիպ մնացած ուսումնասիրական որոշ գործեր, հուշագրություններ, առատ արխիվային նյութեր ու թղթածրարներ, ինչպես Մովսես վրդ. Ոսկերիչյանի 1911-ի մարդահամարը, բժիշկ և ՀՅԴ գործիչ Ավետիս Ինձեճիքյանի «Քեսապը Եւ Իր Բարբառը», Մարիամ Մարամզյան-Չյուրիքյանի «Ինքնակենսագրութիւն» գործերը, Սիմոն Այանյանի 1920-ի մարդահամարը, Մաղաքիա Պապուճյանի «Քեսապը Հայաստանում» հուշագրությունը, լատին համայնքի Հալեպի առաջնորդարանի, ֆրանսիական բանակի, ավետարանական համայնքի Հալեպի սթասիոնի, Բերիո թեմի Քաղաքական ժողովի փաստաթուղթերի Քեսաբին վերաբերող թղթածրարները և այլն: Օգտագործել ենք Ալպերթ Աբելյանի 1913թ. գրած «Քեսապ Եւ Իր Գիւղերը» պատմագագագրական բնույթի փոքրիկ ձեռագիր տետրակը, որ Երվանդ Հ. Քասունու առաջաբանով ու ծանոթագրություններով լույս տեսավ Բեյրութում՝ 2002թ.:

Ուսումնասիրության աղբյուրների երրորդ խումբը մեր հավաքագրած դաշտային նյութերն են, որոնք կարելի է խմբավորել հետևյալ ձևով.

ա. Միջավայրի ու աշխատանքի դիտում, սերտողություն ու նկարագրություն, չափագրություններ ու վիմագրական արձանագրություններ: Նշենք նաև, որ գրականության մեջ Քեսաբի նյութական մշակույթի մասին գրեթե ոչինչ չկար:

բ. Բնակավայրերի կազմության, տոհմագրության և տնտեսության նկարագրության հետ կապված ավանդություններ, ընտանեկան զրույցներ և տարեցների վկայություններ: Արձանագրել ենք նաև նշանավոր իրադարձություններին ակնատես եղած մարդկանց վկայություններ:

գ. Բանահյուսական ձայնագրություններ և գրառումներ ոչ միայն Քեսաբից, այլև Հայաստանի, Լիբանանի, Սիրիայի, ԱՄՆ-ի և Կանադայի տարբեր շրջաններում ապրող քեսաբցիներից: Մինչ այդ, բացի մեկ-երկու հեքիաթից, մեկ տասնյակ առած-ասացվածքներից, նույնքան խաղիկներից և Բարսեղ Կանաչյանի «Հեյլ, Հեյլ (Քեսաբի Պարերգ)»-ից, Քեսաբի հարուստ բանավոր մշակույթից ոչինչ ծանոթ չէր:

դ. Բարբառի հնչյունական կազմի, քերականության ու բառապաշարի տարբեր շերտերը համալրող նյութերի հավաքում և ուսումնասիրություն (մինչ այդ բարբառի մասին եղած ուսումնասիրությունները միայն համառոտ նկարագրություններ էին):

Վերը թվարկած նյութերը հրատարակել ենք մի շարք հողվածներով, սիրիահայ գաղութին վերաբերող առանձին աշխատասիրություններում և մասնավորապես Քեսաբին վերաբերող գրքերում, որոնք ընդգրկվել են ստենախոսությանը վերաբերող հրատարակությունների ցանկում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ

Այս աշխատությունը կարևոր հավելում է արևմտահայության, մասնավորաբար հայաշխարհի ծայր հարավ-արևմտյան հայ զանգվածի մասին ունեցած պատկերացումների վրա:

– Աշխատության արդյունքները կարևոր նշանակություն ունեն մի քանի հարանվանությունների բաժանված ազգային հավաքականությունների նկատմամբ վարվելիք քաղաքականության մշակման ու դրա իրագործման տեսանկյունից:

– Աշխատությունը համալրում է սփյուռքի առանձնահատկությունների և օրինաչափությունների վերաբերյալ մեր պատկերացումները, պարզելու սփյուռքահայ համայնքների հավաքական վարքի տիպերը քաղաքական-հասարակական և մշակութային տարբեր պայմաններում:

– Աշխատությունը կօգնի պարզելու հայկական սփյուռքի մեկուսի խմբերի գոյատևմանն սպառնացող վտանգները և գտնելու այդ վտանգները հաղթահարելու տեղական ու համահայկական կարելիությունները:

– Աշխատությունը 1909թ. աղետի, Մեծ եղեռնի, 1939թ. Ալեքսանդրետի սանջակի հետ կապված դեպքերի և 2014թ. երրորդ մեծ տեղահանության լույսի տակ ապացուցում է, որ Թուրքիայի համար Հայոց ցեղասպանությունը շարունակական երևույթ է, պետական քաղաքականություն, և միայն միջոցներն են, որ կարող են տարբեր լինել՝ ըստ ժամանակաշրջանների:

– Աշխատությունը հայ ազգագրության մեջ առաջին անգամ ներկայացնում ու գիտական շրջանառության է դնում Քեսաբի հայության հոգևոր ու նյութական մշակույթի բոլոր երեսները՝ աշխատանքի ու արտադրության տեսակները, տունն ու հարակից բաժինները, տարազը, խոհանոցը, ընտանիքի կազմությունն ու բնույթը, հասարակական հարաբերությունները, տոնակատարությունները, խաղերը, ժողովրդական բժշկությունն ու հավատալիքները:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուսումնասիրությունն ունի **տեսական և գործնական նշանակություն**. տեսականորեն պատճառաբանվել են մեկուսացման դատապարտված շրջանակների ազգային ու կրոնական պատկանելությունը պահելու ընթացքում ազգագրական շատ երևույթների դերը, այլադավանության՝ քաղաքական և տնտեսական պայմաններից մղված լինելը, ազգային գաղափարախոսության դերը կրոնական հարանվանությունների բաժանված ազգային հավաքականությունների միասնականության ամրապնդման և այլ բազմաթիվ դրսևորումներում:

Գիտագործնական նշանակությունն այն է, որ հայկական դավանանքային և գաղափարական տարբեր հավաքականությունների վարքի ու փորձառության ուսումնասիրության շնորհիվ կարելի կլինի նման հավաքականություններին համերաշխ կեցության առաջնորդել ու ավելի մեծ նպատակների, օրինակ՝ հայապահպանման շուրջ, համախմբվել:

Ուսումնասիրությունը գործնական կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ ազգագրական շատ երևույթների աշխատանքի նախկին տեսակների, վար ու ցանքի, տարազի, խոհանոցի, տան կառույցի նմ. համեմատական քննության համար, ինչպես նաև բանագիտության, բարբառագիտության որոշ երևույթների պարզաբանման ու ընդհանրացման ժամանակ:

Հետևաբար այս աշխատանքը հետազոտողների համար կարող է արժեքավոր աղբյուր հանդիսանալ հիշյալ տարածաշրջանի հայոց կյանքի տարբեր կողմերը դիտարկելու տեսանկյունից: Հայտնենք, որ թեմային առնչվող մեր հրատարակված աշխատությունները պարբերաբար

օգտագործում են թե՛ հայ, թե՛ օտար պատմաբաններ, ազգագրագետներ, բանագետներ, երաժիշտներ և լեզվաբաններ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Ուսումնասիրության համար **մեթոդաբանական հիմք** են ծառայել (երբ խոսքը գաղթավայրի պատմության մասին է) փաստական ու փաստագրական հարուստ նյութի վրա կատարված պատմաճանաչողական և պատմահամեմատական սկզբունքները, վերլուծական-համադրական և պատճառահետևանքային մեթոդաբանությունը:

Ազգագրական նյութի, հատկապես Քեսաբի նյութական ու հոգևոր մշակույթի մասին խոսելիս, առավելաբար աշխատել ենք դաշտային դիտման, հարցման, նկարագրման, տիպաբանական, քարտեզագրման (չափագրում, գծանկար և լուսանկար), համեմատական ու մասամբ փաստաթղթերի վերլուծության մեթոդներով: Ի դեպ, կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ ատենախոսը կրողն է քննության ենթակա և՛ տարածաշրջանի, և՛ նրա մշակույթի:

Մեզ համար թե՛ մեթոդական և թե՛ գործնական նշանակություն են ունեցել Երվանդ Լալայանի, Արշակ Ալպոյաճյանի, Խորեն Գաբրիլյանի, Բյուզանդ Եղիայանի աշխատասիրությունները, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատարակությունները:

Առանց բանահյուսության ու բարբառի ոլորտներն ընդգրկելու՝ Քեսաբի ազգագրությունը ներկայացնելը գրեթե անհնար է: Աշխատանքի ու կենցաղի մի շարք երևույթների հետ կապված են բազում ասույթներ, կանչեր, երգեր. ունեն բարբառային ինքնատիպ «հագուկապ» ու անվանում: Հարազատորեն արձանագրված երգային նյութերը նկարագրել եմ տվել հայտնի երաժիշտների՝ նրանց թղթային ձայնագրություններն ապահովելու համար, իսկ բարբառային առնչակից նյութերը արձանագրել, ստուգաբանել ու գրական լեզվի եմ վերածել՝ միշտ նկատի ունենալով Հրաչյա Աճառյանի, Արարատ Ղարիբյանի, Գևորգ Ջահուկյանի աշխատասիրություններն ու հայ բարբառագիտության մեթոդական ուղեցույցները:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քեսաբի և նրա հետ վարչական, թեմական, կրթական ու տնտեսական սերտ առնչություններ ունեցող Անտիոքի շրջանի հայկական բնակավայրերի և, ընդհանրապես, սիրիահայ գաղութի մասին մեր աշխատություններն սկսել են հրատարակվել 1960-ական թվականներից ինչպես գիտական հանդեսներում և զանազան ժողովածուներում, այնպես էլ առանձին հատորներով,

որոնցից հարկ է առանձնացնել հատկապես «Քեսաբ» եռահատոր աշխատությունը:

Ատենախոսությունը քննարկվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի «Ազգագրություն» բաժնի **2016թ.նիստում և արժանացել դրական գնահատականի:**

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլուխներից, վերջաբանից, օգտագործած աղբյուրների և գրականության ցանկերից ու հավելվածից: Առաջին գլուխն ունի երկու, երկրորդը՝ չորս, երրորդը՝ յոթ, իսկ չորրորդը՝ վեց մասեր: Հավելվածն ունի երեք մաս քարտեզներ, գծանկարներ ու լուսանկարներ: Ընդհանուր ծավալը կազմում է 314 էջ (հիմնական շարադրանքը՝ 301 էջ, հավելվածը՝ 14 էջ):

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածության մեջ բնութագրվում է թեման, որ Սիրիական Արաբական Հանրապետության մաս կազմող հայաբնակ Քեսաբ գավառակի պատմությունն ու ազգագրությունն է:

Քեսաբի շրջանը, հակառակ 1909, 1915 և 2014 թվականների ամբողջական տեղահանություններին, 1939թ. Ալեքսանդրետի սանջակի հետ կապված իրադարձություններին, 1947թ. գանգվածային հայրենադարձությանը, պահեց իր հայկական դիմագիծը, բայց միաժամանակ սկսեց կորցնել ազգագրական վարքի բազմաթիվ յուրահատկություններ: Այդ երևույթների ընդհանուր լույսի ներքո հիմնավորվում են ուսումնասիրվող թեմայի արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, դրանց իրականացման տեսական ու մեթոդաբանական հիմքերը, հետազոտության գիտական նորույթը և գործնական նշանակությունը:

Ներածության մեջ հանգամանորեն տրվում է սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսությունը: Նշվում է, որ տպագիր և անտիպ աղբյուրները գլխավորապես վերաբերում են հարանվանությունների կազմությանն ու գործունեությանը կամ Քեսաբի հայոց կյանքում պատահած որոշ իրադարձություններին: Հանգամանորեն ներկայացվում են 1968թ. սկսած մեր դաշտային աշխատանքների արդյունքները՝ ազգագրության բոլոր երեսները արձանագրելը, բանահյուսությունը հավաքելը, բարբառի լիակատար նկարագրությունը կատարելը, բառաշարքերը առավել հարստացնելուն միտվող աշխատանքները, գիտական-տեսական նախապատրաստությունը, հավաքված նյութերի գիտական ուսումնասիրությունը կատարելու երկար աշխատանքը,

որոնց արդյունքը այն բազմաթիվ հողվածներն ու բազմահատոր հրատարակություններն են, որոնք ամբողջացնում են այս աշխատության համար օգտագործված գրականության ցանկը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՔԵՍԱԲԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՇՐՋԱՆԸ

1.1. Գաղթավայրի կազմությունը

Քեսաբի շրջանում հայերի գոյության հնագույն վիճակը արձանագրությունը 18-րդ դարի է, սակայն Քեսաբի տարածքում հայերի հաստատվելու մասին պատմվող ավանդությունները, տոհմային գրույցներն ու մանավանդ շրջանում իրենց սրբությունը երբեք չկորցրած սրբավայրերը՝ «կիդիցիկ»-ները (խոհարհիված եկեղեցիները) խոսում են շրջանում հայերի ավելի վաղ ժամանակներում հաստատված լինելու մասին:

Օսմանյան իշխանության Սիրիա մտնելուց հետո (1517թ.) թուրքմեն գաղթական հորդաների՝ Անտիոքի տարածաշրջանում նոր բնակավայրեր զավթելու ժամանակ բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր չքացան: Հայերը կամաց-կամաց համախմբվեցին գլխավորաբար լեռնային ու մեկուսի շրջաններում: Անտիոքի շրջանի հայ հոծ գաղթականության այսպիսի վերաբաշխումով գոյացան ինչպես Քեսաբի, այդպես էլ նույն տարածաշրջանում 18-19-րդ դարերից արդեն ծանոթ մյուս բնակավայրերը՝ Սվեդիան, Բելլանը և այլն:

Համառոտ ներկայացվում է շրջանի հայության պատմությունը մինչև 1832թ., երբ Եգիպտոսի օսմանյան կառավարիչ Մուհամմեդ Ալիի որդի Իբրահիմ փաշայի զորքերը գրավեցին Սիրիան: Քեսաբը համարվում էր Անտիոքի, երբեմն էլ՝ Ջըսըր Շուղուրի գավառների (կազա) ենթակա Օրդուի գավառակի (նահիե) գյուղերից: Հայտնի է, որ Անտիոքն ու Ջըսըր Շուղուրը անվանապես ենթակա էին Հալեպի նահանգին (վիլայեթ). նրանց կառավարիչներին նշանակում էր սուլթանը, ում էլ հաշվետու էին: Իրականում, Քեսաբը և Օրդուի գյուղախմբի մյուս հայկական գյուղերը կախյալ էին Քեսաբի համապատասխանաբար արևելքում, հարավ-արևելքում և հարավում գտնվող Յայլա դաղի կամ Օրդուի, Բալիբի ու Բուջակի թուրքմենաբնակ շրջանների աղաներից, որոնք հաճախ հակամարտությունների մեջ էին: Քեսաբցիները երբեմն օգտվում էին այդ հակամարտություններից, երբեմն էլ՝ տուժում:

1.2. Տարածքը, բնակչությունը և բնակավայրերը

Քեսաբի շրջանի հայկական բնակավայրերը գտնվում են Կասիոս լեռան (բարձրությունը՝ 1750 մ) հարավային լեռնային զոգավորությունների վրա ու ձորերում: Շրջանի արևմուտքը Միջերկրականի ծովափն է՝ գրեթե անհաղթահարելի և ուղղահայաց լեռնային խիստ զառիթափեր ու

խարակներ: Դեպի ծով ելքի միակ մատչելի տեղը Կարադուրան գյուղի փոքրիկ ծովածոցն է:

Շրջանի բնակավայրերը բերում ենք արևելահայերեն տառադարձությամբ, փակագծում տալով նաև արևմտահայերեն եւ բարբառային տարբերակները, ապա՝ 1964թ. պետական հրամանագրով տրված արաբերեն անունը. այսպես՝ **Քեսաբ** (Քեսաբ, բրբռ.՝ Քէ'սուօպ, արաբ.՝ Քասապ), **Սև աղբյուր** կամ **Կայաջըկ** (Սեւ Աղբիւր կամ Գայաճըգ, բրբռ.՝ Սիվաղբուօյր, արաբ.՝ Սախրա), **Ներքի - գյուղ** կամ **Էսգյուրեն** (Էսկիւրէն, բրբռ.՝ Նըրքը Գիէղ, արաբ.՝ Աղլալ), **Խայիթ** (համարվել է Ներքի գյուղի թաղերից մին), **Չինարջըկ** կամ **Չինար** (Չինարճըկ, բրբռ.՝ Չընուօր, արաբ.՝ Այն էլ-Տըլպէ), **Չակալջըկ** (Չագալճըգ, բրբռ.՝ Չագալճօգ, արաբ.՝ Ղազալէ), **Ռուգաղաճ** (Տուգաղաճ, արաբ.՝ Շաճարա), **Քեռոքյունէ** (Քեռօքիւնէ, բրբռ.՝ Քուրքունու, արաբ.՝ Ռապունէ), **Էքիգօլուք** (բրբռ.՝ Քուգուլօգ, արաբ.՝ Նապ'էյն), **Կարադուրան** (Գարատուրան, բրբռ.՝ Գէ'րէ'տըրուն, արաբ.՝ Սամրա), **Պաշորտ** (այժմ՝ լքված), **Վերի Բաղճաղագ** եւ **Վարի Բաղճաղագ** (Պաղճաղագ, բրբռ.՝ Վըրը Պաղ, Նըրքը Պաղ, արաբ.՝ Սուշրիֆէ) գիւղակները:

Բնակավայրերը ներկայացվել են իրենց աշխարհագրական դիրքով, անվան տարբերակներով ու դրանց ստուգաբանությամբ, հարանվանական բաժանումներով, եկեղեցիներով, դպրոցներով, միություններով, լքված ու գործող գերեզմանատներով, հնավայրերով ու հատկապես գյուղի տարածքում գտնվող ու տեղի հայոց պաշտամունքային ոլորտում մտնող սրբատեղիներով՝ «կիղիցիկ»-ներով:

1893թ. Քեսաբի շրջանի բնակչության ընդհանուր թիվն է 9000 մարդ: 1895-1896թթ. արդյուկիամիայն բռնությունների և 1909թ. աղետի հետևանքով մեծ թվով քեսաբցիներ հեռանում են շրջանից: 1911թ. շրջանը ուներ 1157 տուն կամ 6115 մարդ հայ բնակչություն: 1914թ., ըստ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի, ամբողջ շրջանն ուներ 8736 բնակչություն: 1920թ., Մեծ եղեռնից վերապրածների թիվն է 727 տուն կամ 2369 մարդ: 1947թ. հայրենիք են տեղափոխվում 577 տուն կամ 2407 անձ: Հայրենադարձությունից հետո հայ բնակչության թիվը երբեք չի անցել 1500 մարդուց:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՔԵՍԱԲԻ ՇՐՋԱՆԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱՅՍՕՐ

2.1. Հարանվանական բաժանումներ և ազգային զարթոնք

1832թ. Եգիպտոսի Իբրահիմ փաշայի զորքերը գրավում են Սիրիան: Վերացվում են քրիստոնյաներից գանձվող ծանր տուրքերն ու սիփահիների կամայականությունները, նվազում է թուրքմեն աղայական ընտանիքների ազդեցությունը հայերի վրա: Քեսաբի շուկան անօրինակ վերելք է ապրում: Գյուղատնտեսությունն ու խաշնարածությունը զարգանում են, գյուղերը՝ բարգավաճում: Արիեստները նույնպես մեծ վերելք են ապրում: Քեսաբում

գոյանում է շուկայի միջոցով հարստացած մի խավ: Քեսաբի և գյուղերի միջև կենցաղի հակադրություն է առաջ գալիս:

1842թ. օսմանյան իշխանությունները վերահաստատվում են ողջ Միրիայում: Շուկայի խավը շահագրգռված էր իր դիրքն ու շահերը պաշտպանելու հրամայականով: Շրջան մուտք են գործում ամերիկացի ու կաթոլիկ միսիոներները: 1853թ. կազմավորվում է բողոքական հարանվանությունը՝ «փոթեսթան միլլեթը», 1857թ. «կաթոլիկ միլլեթը»: Երկու նոր «միլլեթ»-ներում սկսվում է եկեղեցաշինական ու դպրոցաշինական մեծ շարժում: Հսկա աճ է արձանագրում մանավանդ ավետարանական համայնքը:

1892թ. շրջան է մտնում Հնչակյան կուսակցությունը: Նրա ազգային և սոցիալիստական գաղափարախոսությունն իր հովանու տակ է առնում հարանվանական թշնամանքով լարված ժողովրդին: 1896թ. Ջեյթունի ապստամբության ավարտից հետո հնչակյան գործիչներն անձնատուր են լինում: Հակառակ տրված խոստումներին՝ իշխանությունները շրջան մտնելով՝ խժոժություններ ու ձերբակալություններ են կատարում: Ժողովուրդը դիմում է լատին ֆրանչիսկյան վարդապետների հովանավորությանը, որոնք իրենց գորավիզ ունեին Անտիոքի և Լաթաքիայի ֆրանսիական և իտալական հյուպատոսներին: Քեսաբում կազմվում են երկու լատին այլաձես համայնքներ:

2.2. 1908թ. Օսմանյան սահմանադրությունից հետո

1909թ. զարնան սկսվում են կիլիկյան ջարդերը: Ապրիլի 23-25-ին Օրդուից Քեսաբի շրջան մտնող թուրքմեն, թուրք, բուրդ և արաբ ավարառուների թիվը 30 000-ի էր հասնում: Սրանք մտնում են հայերի տները, կողոպտում, ինչ հնարավոր է հափշտակել՝ տանում, իսկ մնացյալը՝ կրակի տալիս: Փախստական քեսաբցիները, երրորդ օրն անցնելով Լաթաքիայի մութասարիֆության սահմանները, հավաքվում են Բասիթի ծովափին, որտեղից ֆրանսիական Վիգեր, Ժյուլ Ֆերի և Միշըլ են նավերով տեղափոխվում են Լաթաքիա: Լաթաքիա հասած փախստականների թիվը հասնում էր մինչև 7500-ը:

Աղետից անմիջապես հետո վերաշինության հսկայածավալ աշխատանքներ են սկսվում: Կրթական գործը առավել ուշադրության է արժանանում: 1850-ական թվականներից այս ոլորտում հիմնական դերը ստանձնել էր նոր կազմավորված ավետարանական համայնքը: Ըստ «Արեւելեան Մամուլ»-ի (1906թ., թիվ 50, էջ 1228-1231)՝ 1906թ. շրջանն ուներ 1318 տուն զուտ հայ բնակչություն, որոնցից առաքելականները՝ 678 տուն, 2 դպրոց, ավետարանականները՝ 531 տուն, 11 դպրոց, կաթոլիկները՝ 66, լատինները՝ 43 տուն. վերջին երկու համայնքները միասին ունեին երեք դպրոց: Ավետարանականները միայն Քեսաբ ավանում ունեին երկու տարրական, մեկ միջնակարգ և երկու (տղաների և աղջիկների համար) երկրորդական վարժարաններ (high

school): 1914թ. սրանց աշակերտության ընդհանուր թիվը 900 երկսեռ աշակերտ էր, մինչդեռ 1910թ. բոլոր դպրոցների աշակերտությունը 1100 հոգի է եղել:

1909թ. աղետից հետո սկսված վերականգնման աշխատանքներում աննախընթաց կարևորություն է տրվում **ազգային դաստիարակությանը**: Ազգային, այսինքն՝ առաքելական համայնքի վարժարանները լուրջ բարելավում են արձանագրում: Փորձ է արվում դպրոցի նկատմամբ ժողովրդի շահագրգռությունն ավելացնել, ուսման ու դպրոցի հանդեպ սեր առաջացնել և զգուշացնել հայությանը հեռու մնալ նորադավանների ապագային դաստիարակությունից: 1910թ. ստեղծվում է Քեսաբի Ուսումնասիրաց ընկերությունը: Վերջինս, արդար քննադատությամբ հանդես գալով, առաջարկում է հիմնական փոփոխության իր ծրագիրը, այն է՝ **կրթության ու դաստիարակության հիմնական նպատակը դարձնել ազգայինը և ոչ թե հարանվանականը, միացնել գյուղերում գոյություն ունեցող մեկից ավելի դպրոցներին, հարանվանական իշխանություններին հեռացնել կրթական գործից, շրջանի բոլոր նախակրթարաններից եկող շրջանավարտների համար Քեսաբում բացել մի բարձրագույն նախակրթարան կամ լրիվ միջնակարգ դպրոց**:

Բայց վրա է հասնում Մեծ եղեռնը: Քեսաբցիները երեք տարբեր քարավաններով տարագրվում են Սիրիայի խորքերը: Առաջին խմբի աքսորյալները հասնում են Հորդանան: Տարագրվածների շուրջ կեսը գոհվում է: Երկրորդ խմբին ցրում են կենտրոնական Սիրիայում՝ Համայից դեպի Նաբբկ ու մինչև Թատմորի կողմերը: Այս խմբում ավելի շատ կորուստներ են լինում: Վերջին խումբը բավական երկար է մնում Համայում, որտեղից Հալեպի վրայով քշվում է Մեսքենե ու այնտեղից էլ՝ դեպի Դեր Ջոր ու ավելի հեռուները: Այս խմբից քչերն են փրկվում:

2.3. Տունդարձ և ֆրանսիական գաղութատիրություն

1918թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուդրոսի զինադադարը կնքելով՝ թուրքերն ընդունում են իրենց պարտությունը:

Առաջին վերապրողները Քեսաբ են վերադառնում Հաուրանի, Դամասկոսի, Նաբբկի, Հումսի, Համայի ու ընդհանրապես Սիրիայի հարավային շրջաններից, ապա գալիս են Մեսքենեից ու Հալեպի կողմերից: Կարադուրանցիները Հորդանանից տեղափոխվում են Եգիպտոսում Պոր Սաիդի հայոց գաղթակայանը, որտեղից 1920թ. ամռան վերջին՝ մուսալեռցիների հետ ծովով, իսկ ոմանք էլ ցամաքային ճանապարհով վերադառնում են Քեսաբ:

Անտիոքից մինչև Լաթաքիա անիշխանություն էր տիրում: 1920թ. ամռանը քեմալականները հայտնվում են շրջանում ու լուրջ գրգռություններ սերմանում շրջանի թուրքմենների և սուննի արաբների միջև:

1920թ. օգոստոսին Ֆրանսիան լուծարում է Հայկական լեգեոնը: Քեսաբցի վերջին լեգեոնականները Քեսաբ են գալիս: Կամավորները և ժողովրդի ղեկա-

վարները այլևս անհետաձգելի են համարում Քեսաբի ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպված վարելու հարցի լուծումը: Անմիջապես գումարվում է մի ընդհանուր ժողով, որ հռչակում է **Զինվորական իշխանություն**: Նա Քեսաբի երեք հարանվանությունների երևելի անձերից նշանակում է վեց հոգիանոց **Ազգային միություն**: Ազգային միության պարտականությունն էր գյուղերի հոգևոր և կրթական գործերի վերակազմակերպումը, որբերի և այրիների կարիքների բավարարումը, նորակազմ ընտանիքների և վերադարձողների տեղավորումը, պարենի ապահովումը, կալվածքների օգտագործման և ժառանգական հարցերի լուծումը:

1920թ. օգոստոսին Աստվածածնի տոնի Մեռելոցի օրը մի մեծ ամբոխ հարձակում է գործում՝ պատժելու քեսաբցիներին, բայց Վարի Բաղջաղազի մոտ չարաչար պարտության է մատնվում ու նահանջում:

1922թ. ամռանը ֆրանսիական զորքերը մտնում են Անտիոք ու վերացնում թուրքական ապստամբական որջերը: Քեսաբ մտնելով՝ ֆրանսիացիները լուծարում են Ազգային միությունը, ու Քեսաբը անջատելով Օրդուից նրան տալիս են Ալեքսանդրետի սանջակում առանձին գյուղախմբի վարչական կենտրոնի կարգավիճակ:

1930-ական թվականներին պարզ են դառնում Ալեքսանդրետի սանջակը Սիրիայից անջատելու թուրք ազգայնամուլների նկրտումները: Հակառակ հզոր ընդդիմության՝ հենվելով 1938թ. հուլիսի 5-ի հանրաքվեի կեղծված արդյունքների վրա և շրջանցելով Ազգերի Լիգան՝ Ֆրանսիան համաձայնվում է, որ Թուրքիան զորքեր մտցնի Ալեքսանդրետի սանջակ՝ այնտեղ «կարգուկանոն» պահպանելու համար: 1938թ. օգոստոսին Ալեքսանդրետի սանջակը **հռչակեց** Հաթայի պետություն: Սանջակը կատարյալ թուրքացման ընթացքի մեջ էր: Հայեր, արաբներ, հույներ, քրդեր, չերքեզներ սկսեցին հեռանալ սանջակից: Ծայր է առնում զանգվածային արտագաղթը: Ալեքսանդրետի, Բեյլանի գյուղերի, Կրըկխանի, Անտիոքի և մյուս շրջանների հայերն անցնում են Լիբանան և Սիրիա: Մուսա լեռն ու Քեսաբը սպասում են: Ֆրանսիացի պատգամավորները և մտավորականները, հայ ազգային ու եկեղեցական մարմիններն ու կաթոլիկ եկեղեցին ամեն ջանք թափում են՝ փրկելու հայկական այս երկու շրջանները: Սիրիայի և Թուրքիայի նոր սահմանագծումի առաջարկներում Թուրքիան ակամա հրաժարվում է Բայիրից, Բուջակից և Ալեքսանդրետի սանջակին մաս կազմող Քեսաբից: Հաստատվում է նոր սահմանը, որով Քեսաբը մնում է սիրիական պետության կազմում:

2.4. Քեսաբը Սիրիայի անկախացումից հետո

1946թ. ապրիլի 17-ին ավարտվում է Սիրիայում ֆրանսիական գաղութատիրությունը:

Նույն տարին զանգվածային հայրենադարձության ավետիսը Քեսաբի շրջանում մեծ ուրախություն ու խանդավառություն է ստեղծում: Ժողովրդի մեծամասնությունը ներգաղթելու պատրաստակամություն է ցուցաբերում: Դա ուներ իր պատճառները.

1. Այն բուն հայրենասիրությունն էր, իր հետագա ճակատագիրը Հայաստան երկրին կապելու գիտակցությունը, որով համակվել էր Քեսաբցին դեռևս 1890-ական թվականներից: Վերջիվերջո Քեսաբն էլ գաղթավայր էր, իսկ հայը պետք է ապրեր ու հարատևեր միայն իր հայրենիքում:

2. 1939թ. նոր սահմանագծումով շատերը կորցրել էին իրենց լավագույն արտերը, Քեսաբի շուկայի եռուզեռն ու նշանակությունը էապես նահանջել էին: Շատ արհեստավորներ անգործության էին մատնվել:

3. Երկրորդ աշխարհամարտին ստեղծված տնտեսական ճգնաժամը շարունակվում էր. աշխատանք չկար, իսկ հեռանկարը անորոշ էր:

4. Քեսաբցիները Սիրիայի ողջ հայության նման ցնծությամբ ողջունեցին Սիրիայի անկախությունն ու ֆրանսիական ուժերի հեռացումը երկրից, սակայն նորանկախ երկիրը նոր մտահոգություններ էր բերում իր հետ: Վաղվա Սիրիայում ի՞նչ պիտի լիներ հայության ճակատագիրը, ոչ ոք չգիտեր:

2407 Քեսաբցի ներգաղթողներ 1947թ. հուլիսի 22-ին Քեսաբից փոխադրվեցին Բեյրութի նավահանգստին կից Կարանտինա թաղամաս: Հուլիսի 25-ին «Պոբեդա» նավը, Քեսաբցիներին և այլ հայրենադարձներին վերցնելով, ճանապարհ ընկավ:

Հայրենադարձվեց Քեսաբի շրջանի այդ օրերի ընդհանուր բնակչության երկու երրորդը: 1955թ. Քեսաբում հայերի թիվը «Ալպում»-ը 1623 հոգի է նշում, Լիբանանում և Սիրիայում ցրված Քեսաբցիների թիվը՝ 1251, Հյուսիսային Ամերիկայում՝ 560, Հարավային Ամերիկայում՝ 320, ընդամենը՝ 3763 հոգի:

Հայրենադարձության հետևանքով Քեսաբը հայտնվեց բավական մտահոգիչ վիճակում. ներգաղթի օրերին մեկնողների անշարժ գույքը խորհրդանշական գներով առևտր մարմինը չկարողացավ մնացողների միջև արդար բաժանում կատարել ու Սիրիայում և Լիբանանում մնացող Քեսաբցիներին հող տրամադրել, ինչի հետևանքով շատերն արտագաղթեցին:

Սակայն որոշ փոփոխություններ այնուամենայնիվ դրականորեն անդրադարձան Քեսաբում մնացած հայոց կյանքի վրա: Այսպես՝

1. Հայրենադարձությունից հետո տեղի և դրսի քեսաբցիները ջանացին զբոսաշրջության և ամառանոցի ցանկալի վայր դարձնել Քեսաբը: Լաթաքիայի, Դամասկոսի և հատկապես Հալեպի հայերը աշխատեցին այդ ուղղությամբ:

Ամառանոցային պահանջները նպաստեցին, որ մինչև 1980-ական թվականները շրջանի բոլոր գյուղերում ավելի արագ թափով բարելավվեն կյանքի և աշխատանքի պայմանները, քաղաքի ու գյուղի տարբերությունները գրեթե վերանան:

2. Հիմնովին փոխվեց գյուղատնտեսությունը: Շրջանն սկսեց զբաղվել պտղամշակությամբ: Դրան նպաստեցին թե՛ ճանապարհների և փոխադրամիջոցների առկայությունը, որով բերքը այգիներից փոխադրվում էր Լաթաքիա ու Հակեպ, թե՛ գյուղատնտեսական աշխատանքներում մեքենաների օգտագործումը, մրգերի պահպանման համար մեծ սառնարանների կառուցումը, արտեզյան ջրհորների բացումը և այլն:

Այսուհանդերձ, արաբ-խարայելական պատերազմներն ու ներքին ճնշումները նպաստեցին հատկապես երիտասարդ տարրի՝ երկրից հեռանալուն:

Այս ժամանակաշրջանում Քեսաբի հայ բնակչության թիվը երբեք չհաստեց 1500 մարդու սահմանը:

Քեսաբցիները մեծ սփյուռք ունեն: Նրանք կազմակերպված համայնքներ ունեն մասնավորապես Լիբանանում և ԱՄՆ-ում, որտեղ հիմնել են Ուսումնասիրաց միության մասնաճյուղեր ու տանում են հայրենակցական, բարեսիրական, կրթանպաստ ու հրատարակչական աշխատանքներ: Նրանք աշխուժորեն մասնակցում են իրենց գաղութների ազգային, եկեղեցական, կրթական, մշակութային ու քաղաքական կյանքին: ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Լիբանանի և ԱՄԷ-ի քեսաբցիները հաճախ են հեռարան դառնում Քեսաբի իրենց հայրենակիցներին, եկեղեցիներին, դպրոցներին և մյուս հասարակական կառույցներին:

Քեսաբը գյուղատնտեսության (հատկապես պտղամշակության ու բանջարաբուծության) և զբոսաշրջության ոլորտներում զարգացման վերընթաց ուղու մեջ էր: Այն սիրիահայ փոքրիկ, բայց լավ կազմակերպված համայնք էր, երբ 2011թ. մարտին սկսված սիրիական տագնապը վերաճեց պատերազմի: Հյուսիսային Սիրիայի հայության համար պատերազմը շատ մտահոգիչ դարձավ, երբ չափավորական շարժումներին փոխարինեցին իսլամական ծայրահեղական խմբավորումները, ու հետզհետե բացահայտվեցին Թուրքիայի դերակատարությունը և նկրտումները: Թուրքիան պահանջում էր Սիրիայի հյուսիսում ազատ գոտի ստեղծել՝ իբրև թե սիրիացի փախստականներին պատսպարելու համար: Լաթաքիայի նահանգի հյուսիսում և հյուսիսարևելքում՝ Քեսաբի հայկական շրջանի հարևանությամբ են գտնվում 16-րդ դարում առաջացած Բայիբի և Բուջակի թուրքմենական շրջանները: Քեսաբ-Լաթաքիա մայրուղու ձախ կողմում Բայիբն է, աջում՝ Բուջակը: 2012թ. հուլիսի 8-ին ընդդիմադիրների ձեռքն անցան Բայիբի շրջանի թուրքմենական գյուղերը: Ստամբուլում խոսվում էր թուրքմենական շրջանի կամ Ջեբել Թուրքմենի ինքնավարության մասին:

2014թ. մարտի 21-ին՝ ուրբաթ օրը՝ ժամը 5:45-ին, արկեր ու հրթիռներ տեղացին Քեսաբի և շրջանի արևելյան գյուղերի վրա: Մրանց ընկերացավ նաև թուրքական տարածքում դիրքավորված դիպուկահարների ստեղծած սարսափը: Ամեն ոք խուճապային փախուստի դիմեց դեպի արևմուտք՝ Էբի-զոլուքի ճանապարհով Լաթաքիա հասնելու համար:

Մարտի 23-ին Քեսաբի ամբողջ շրջանն ընկավ Թուրքիայի անմիջական հովանավորությունը վայելող ծայրահեղ իսլամականների տիրապետության տակ:

Միրիական բանակը հունիսի 15-ին ազատագրեց շրջանը: Քեսաբցիները վերադարձան իրենց տները, որտեղ գտան ավելի կորուստ ու ավեր, քան կարող էին երևակայել. ամենուրեք կողոպուտ, հրդեհ և ավեր: Եկեղեցիներն ու գերեզմանատները պղծվել էին, տները՝ մեկ առ մեկ բացվել ու կողոպտվել: Այսօր, 2016թ. կեսին, Քեսաբի նախկին բնակչության շուրջ կեսը դեռևս տուն չի վերադարձել, կան նաև հեռավոր երկրներ արտագաղթողներ: Պատերազմական վիճակը երկրում շարունակվում է:

Քեսաբի հետեղեռնյան կրթական կյանքը արտացոլում է Քեսաբի հարանվանական և գաղափարական-կուսակցական բաժանվածությունը: Ազգային միության հիմնած ավետարանական-առաքելական միացյալ վարժարանների փակվելուց հետո վերաբացվում են հարանվանական նախակրթարանները: Հակառակ այս փաստի՝ Քեսաբի Ուսումնասիրաց միությունը 1925թ. բացում է Քեսաբի Ուսումնասիրաց երկրորդական վարժարանը, որը հավակնում էր լինել ոչ հարանվանական, ազգային ծրագրով միջնակարգ-երկրորդական դպրոց (high school)՝ շրջանի բոլոր նախակրթարանների շրջանավարտների համար: Հարանվանական և կուսակցական հակամարտությունների պատճառով նախակրթարանների թիվն ավելանում է, բայց ոչ մի կողմը բավարար աշակերտություն չապահովելու պատճառով չի կարողանում լրիվ միջնակարգ-երկրորդական վարժարան իրագործելու խնդիրը լուծել: Ուսումնասիրացը չի կարողանում պահել իր դասարանները ու միանում է Միացյալ վարժարանին:

Մինչև 1940թ. շրջանում գործում էին 26 նախակրթարաններ և մանկապարտեզներ կամ ծաղկոցներ՝ 1280 երկսեռ աշակերտներով: Սրանք մտնում էին ազգային (առաքելական), ավետարանական, լատինաց-կաթոլիկ, ՀԲԸՄ-ի ազգային-նպաստընկալ, Միացյալ-Ուսումնասիրաց վարժարանների ցանցերի մեջ:

Հայրենադարձության հետևանքով բնակչությունը նվազում է, մի շարք դպրոցներ իրար հետևից փակվում են: Միջնակարգ-երկրորդական վարժարան ունենալը միջտ օրակարգի մեջ էր: Միջնակարգ ուսման համար ծայր առած արտագաղթը կասեցնելու նպատակով և քեսաբցիների խնդրանքով 1965-ին Քեսաբում հիմնվում է պետական միջնակարգ վարժարան, որը 1977թ. վերածվում է միջնակարգ-երկրորդական վարժարանի: Աշակերտության 85 տոկոսը տեղացի հայեր էին: Դպրոցը հայերենի դասավանդություն չունեք, այդ պատճառով էլ շատ ծնողներ նախընտրում էին իրենց զավակներին ուղարկել Հալեպի հայկական ճեմարանները:

Քեսաբի դպրոցները ավտոբուսներով ապահովելու պատճառով 1981թ. գյուղական բոլոր դպրոցները ավելորդ են դառնում ու փակվում են: Քեսաբի շրջանում մնում են երեք նախակրթարաններ միայն՝ ազգային, ավետարանական ու կաթոլիկ, երեքն էլ՝ գավառակի կենտրոն Քեսաբ ավանում:

1990-ական թվականներին Քեսաբի Ուսումնասիրաց-Միացյալ նախակրթարանը աշակերտության թվի աճ է արձանագրում, մինչդեռ մյուս երկու նախակրթարանները կորցնում են իրենց հայ աշակերտության զգալի մասը և, ստիպված, իբրև աշակերտ ընդունում են տեղի արաբ ընտանիքների զավակներին: 2003թ. պարտադիր կրթությունը իննամյա դարձնելու պետական օրենքից օգտվելով՝ Ուսումնասիրացն ունեցավ միջնակարգ բաժին, իսկ 2005-ին՝ լրիվ միջնակարգ բաժին, որը 2008թ. տվեց իր առաջին շրջանավարտներին: Բոլոր համայնքները, տարբեր միութենական կենտրոնները և ժողովուրդը ողջունեցին Ուսումնասիրաց ճեմարանի բացումը, որտեղ քեսաբցի հայ աշակերտի համար հավելյալ վեց տարի հայեցի դաստիարակություն էր ընձեռվել: Իրականացել էր հարյուրամյա երազանքը:

ԵՐԸՈՐԴ ԳԼՈՒԽ.
ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

3.1. Երկրագործությունը

Աշխատության մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձվել Քեսաբի շրջանի հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքին՝ երկրագործությանը: Նկարագրվել են գյուղացու՝ մի պատահ մշակելի հող ունենալու, հողը քարքարոտներից ու մացառուտներից ազատելու և բնության տարերքներից այն պաշտպանելու հսկա աշխատանքը, մի կում ջուր ստանալու համար նրա ձեռնարկած հնարքները: Ներկայացվել են ցանքի հիմնական տեսակները, ցանք կատարելու կերպերը, հունձքի ու կալի աշխատանքները, գործիքները, աշխատանքային ծեսերն ու հավատալիքները: Այգեգործության մեջ հիմնական ծառատեսակներն էին ձիթենին, որթատունկն ու թզենին: Նկարագրվել են բերքից տարատեսակ մթերքներ պատրաստելու աշխատանքները: Գյուղացին իր կարասները լցնում էր ձեթով, ձիթապողով, ռուպով, իսկ ամբարները՝ չոր թուզով. սրանք սննդի երկրորդ կարևոր մթերքներն էին: Ավելացած բերքը ծառայում էր ապրանքափոխության համար:

Եկամտաբեր գլխավոր արտադրություններից էր ծխախոտը, որի ողջ բերքի ստանձնումը ֆրանսիական «Ռեժի» ընկերության մենաշնորհն էր: Կարևոր արտադրատեսակներից էր նաև դափնու ձեթը, որն օգտագործվում էր օճառի արդյունաբերության մեջ:

3.2. Անանապահությունը

Կաթնատու հիմնական կենդանին կովն էր, որից քեսաբցին ապահովում էր առօրյա հիմնական սնունդը՝ կաթն ու մածուկը, մթերում էր յուղ ու պանիր և այլն: Կովը ընտանիքի անդամն էր համարվում: Կային նախիր ունեցող մեծ ընտանիքներ: Տարեկան մեկ-երկու ավելորդ էրինջը գյուղացու համար դրամական եկամտուի աղբյուր էր: Տարին գոնե երկու մսացու անասուն պետք էր ունենալ: Ամեն ընտանիք ուներ իր հավանոցը: Ոմանք էլ մեղվի մեկ-երկու փեթակ ունեին:

Եկամտաբեր էր համարվում նաև շերամաբուծությունը և խաշնարածությունը: 19-րդ դարի վերջերից մետաքսի արդյունաբերության մենաշնորհը իրենց ձեռքն էին վերցրել Սվեդիայի և Անտիոքի վաճառականները: Այսուհանդերձ, Քեսաբում ևս տեղական սպառման համար ապրշում (**պրըբում**) էր արտադրվում:

Խաշնարածությամբ զբաղվել են բազմանդամ ու սակավ հող ունեցող ընտանիքները, կային 500-ից մինչև 1000 գլխի հասնող այծերի հոտ պահող ընտանիքներ:

3.3. Արհեստները և առևտուրը

Աշխատության մեջ հատուկ բժախնդրությամբ խոսվում է տնայնագործական արհեստների մասին: Գյուղացի մարդն ինքն իր ձեռքով էր պատրաստում արտի, պարտեզի, տան ու խոհանոցի, թոնրատան ու գոմին անհրաժեշտ փայտե գործիքները: Գյուղացի կինը պատրաստում էր շերամաբուծության մեջ անհրաժեշտ թթենու ոստից հյուսված խսիրներն ու թրիքե գուռերը: Կնոջ գլխավոր զբաղմունքներից էր նաև թել քաշելը: Խոզակից, այծի մազից, ոչխարի բրդից ևս տարբեր հյուսվածքների թել էր քաշում՝ կարի և ասեղնագործության մեջ գործածելու համար: Նա հյուսում էր մազե պարան, բրդե գուլպա, վերարկու, ելակ, մուճակներ, որոնց վրա հլուններ էր շարում: Գյուղացի կնոջ պարտադիր գործերից մեկն էլ կարուձևն էր: Նա կապում էր տան անկողինները, վերմակներն ու բարձերը, կարում վարագույրները, իր ու ընտանիքի մյուս անդամների ներքին ու արտաքին բոլոր հագուստները: Դերձակը կարում էր միայն այրերի արտաքին հագուստները: Ասեղնագործելը (**խարձ բէնի**) կանանց ամենից սիրելի զբաղումն էր:

19-րդ դարի կեսին շուկայի զարգացման հետ զարգանում են շուկայական արհեստները, արհեստանոցները գլխավորաբար բավարարում են գյուղատնտեսական միջավայրի կարիքները: Քեսաբ ավանում իրենց արհեստանոցներն ունեին երկաթագործները, զինագործները, պղնձագործները, կլայեկները (արծնապատողները), կոշկակարները, թամբագործները, պայտարները, գուլպայագործները, դերձակները: Կային մսագործներ, մեկ-երկու փռապան (հացագործ), խոհարար և անուշավաճառ (հավվաճի): Գործում էին մի քանի սրճարաններ ու ճաշարաններ:

Շուկան ուներ իր ջորեպանները, բեռնակիրները, ջրկիրները և մունետիկը: Տարագրությունից վերադառնալուց հետո՝ մինչև հայրենադարձություն, արհեստանոց են ունեցել նաև ոսկերիչն ու լուսանկարիչը:

Ատաղճագործները, տախտակագործները, որմնադիրներն ու քարկոփները արհեստանոց չունեին. նրանք աշխատում էին այնտեղ, որտեղ գործ կար, իսկ գործերն իրենց եղանակն ունեին:

Եղել են նաև ջաղացպաններ, փայտագործներ, ածխագործներ, ծովից աղ հավաքողներ, գինեպաններ, կիր վառողներ: Քեսաբքիների պատմած հեքիաթներում կլայեկի աշկերտն ու ջաղացպանը շատ են հանդիպում:

Քեսաբի շուկան բավարարում էր ոչ միայն ներքին սպառման կարիքները, այլև վարում էր շրջանի գյուղատնտեսական արտադրությունները հավաքելու և արտահանելու գործը: Այդ աշխատանքն անում էին առևտրական-կապալառուները՝ սարրաֆները, որոնց վարած առևտրի կերպից էլ կախում ունեին շուկայի կենսունակությունն ու ազդեցության ոլորտը: Գյուղացին ընդհանրապես միամյա ժամկետով վերցրած ապրանքի կամ փողի դիմաց խոստանում էր վաճառականին տալ իր բերքը: Գյուղացին տարեկան եկամուտի ամսվազն չորս աղբյուր էր ունենում՝ ծխախոտը, շերամը, դափնեձէթը և ցանքից ու այգուց ավելացած մթերքը:

Շուկայում առհասարակ գործածում էին օսմանյան պետության չափերն ու կշիռները: Երկարության համար գործածվում էր հայկական կանգունը (**կէ՛նկեօն**): Մի շարք պարկեր ու ամաններ չափամանի դեր էին կատարում և դրանցով էլ առևտուր էին անում, ինչպես՝ **տէ՛պրկէկ**, **քօրց**, **խարալ** պարկերը, **տուպուօկ** (կոտ), **սընսաղրէկ** (ծեղով հյուված տաշտ), **պուղէնծ**, **քիւփէլիկ** պղնձե մեծ ու միջանկ կաթասները, նաև տարբեր չափի պղնձե դուլլերը և այլն:

Գյուղական արտադրությունների և անասունների առուծախի սակարկության մեջ (**պագուօր**) տարածված էր **գամպար պագուօր** ձևը, որը նշանակում էր մոտավոր կերպով գին կտրել:

Քեսաբքիները փողին **կուտուր** (կոտոր) են ասում: Օսմանյան ոսկեդրամին **դըղէն** (դեղին) և **կէ՛րմէր** (կարմիր) անուններն են տվել, իսկ թղթադրամների միավորը **թօղթ** (թուղթ) են անվանել:

Գյուղերում առևտուրն առհասարակ ապրանքափոխանակությամբ էր կատարվում: Գյուղական առօրյա պետքերին հասնում էր փերեզակը (**փիքիզէկ**), որ շաբաթը մեկ-երկու անգամ պտտում էր գյուղերով: Փերեզակից առած պետքերի դիմաց նրան տալիս էին ձու, անասունի մորթի, աքլոր, բարձի հարմար փետուր, շատ քիչ դեպքերում՝ դրամ:

3.4. Տունը

Աշխատության մեջ մանրամասն նկարագրվել են քեսաբքիների տան տեսակները, տան տարբեր բաժանումները, հարակից կառույցները, գյուղական ու Քեսաբի խիտ թաղերի տների կառուցվածքային տարբերությունները:

Քեսաբի շրջանի բոլոր բնակավայրերի տները կառուցված են տեղական կոպիտ տաշված քարով, պատերը երկշարք են՝ կրաշաղախով կամ հարդով շաղախված ցեխով ամրացված: Տանիքը կազմված է գերաններից, տախտակամածից, սալքարից ու ծածկված **գույրուօզ** կոշվող հողով, որը լողքարով ամրացնելուց հետո դառնում է անջրանցիկ: Տները միահարկ ու երկհարկ են լինում: Երկրորդ հարկը բաժանված է տախտակամածով:

Շրջանի հնագույն տունը կենտրոնական սյունով ընդարձակ մեկ սենյականոց տունն է: Սյան վրա նստող գերանը **իեշ** է կոչվում: Կենտրոնի սյունը տունը բաժանում է չորս հավասար մասերի: Մյուս տեսակի տները ունենում են պատշգամբ կամ սաքու, որը ծածկ ունեցող ու երեք կողմից փակ պատշգամբ է: Միակողմանի տունը պատգամբից կամ սաքուից բաժանվող առանձին դռներով կամ մեկ ընդհանուր դռով երկու սենյականոց տունն է, իսկ երկկողմանի տունը՝ երեք սենյականոց: Երկրորդ հարկը ունենում է առաջին հարկի նույն բաժանումները, նաև՝ արտաքին քարե աստիճան: Քեսաբ ավանում կամ իստ թաղերում հանդիպում են փայտից կառուցված ներքին աստիճաններ: Որոշ տներ ունենում էին սաքու (**սե՛քի**՝ ծածկ ու երեք կողմից պատ ունեցող ճակատային պատշգամբ): Երկհարկանի տների կողքին կառուցված ընդարձակ սենյակը կոչվում է **սըրհուօկ** (սրահիկ):

Բուխարիկով (ծխնելոյգ) կրակարանը, կժանոցը, անկողնոցը և պահարանը բացված են ներսի պատերի մեջ:

Թոնրատունը առանձին կառույց էր ու սովորաբար պատկանում էր ամբողջ թաղին:

Կղմիտրածածկ ու ավելի ընդարձակ տները Քեսաբում սկսեցին կառուցվել 19-րդ դարի կեսերից:

Տների բակերը պարսպապատ չեն, ինչպես սյուննի արաբներին մերձակա մյուս հայկական գյուղերում ենք հանդիպում: Բակերը առհասարակ ունեն նստարանի բարձրությամբ պատ ու առանց դռան մուտք:

1950-ական թվականներից հետո շինանյութերի հիմնական փոփոխությամբ փոխվեցին նաև տների ներքին և արտաքին կերպարանքը:

Ֆրանսահայ «Երկիր և մշակույթ» միությունը վերակառուցել է Քեսաբի հին տներից մի քանիսը:

3.5. Տարազը

Գրավոր աղբյուրներից, լուսանկարներից, ժողովրդական երգերից ու մինչև 20-րդ դարի կեսը պահպանված մանրամասներից կարելի է պատկերացում կազմել քեսաբցիների տարազի մասին, որը շատ մանրամասներով տարբերվում էր ալևի և թուրքմեն հարևանների տարազներից:

Բարդ էր մանավանդ կնոջ գլխի հարդարանքը. մազի հյուսքերը յոթ հատ էին ու կոչվում էին **ձե՛միրք** (ծամ-եր-ք):

Երիտասարդ աղջիկները կապում էին կարմիր **շալե դաստարակ**, նրա վրայ դնում էին կապույտ բեհեզից կոնաձեւ գլխարկ, որ **շրքքե** էր կոչվումէ Դա զարդարուած էր լինում արծաթյա դրամներով, իսկ նրա առջևից ու կողմերից կախում էին արծաթյա շղթաներ (**շեքելթթ**), որոնք զարդարում էին օրիորդի ճակատն ու քունքերը՝ **Շեքթեն** ծածկում էին **շերե** կոչվող գունավոր դաստարակով, որն իջնում էր ուսերն ի վար ու կարելի էր փաթաթել պարանոցի շուրջէ

Տարիքով կնոջ գլխաշորը ավելի մանրամասնություններ ուներէ Այսպէս՝ ա/ Նախ գլուխը ծածկում էր գունավոր դաստարակով, որի ծայրերը, հետևից դարձնելով, հանգուցում էր գլխի վրաէ

բ/ Մրա վրա դնում էր **դագի**՝ գլխարկ, որ կարճ ու կարմիր ֆես էր՝ առանց ծոպերի՝ Գլխարկի տակից դաստարակի դուրս մնացած մասը ճակատի վրա մի կանոնավոր երիզ էր կազմումէ

գ/ Դագիի ճակատին կապում էր **կուրը**, որ հանգուցում էր հետևը՝ Կուրը մի նեղ գօտի էր, որի վրա կարճ շղթաներով կախված էին լինում ոսկյա դրամներ, նույնիսկ հին դրամներ՝ հռոմեական, բյուզանդական, արաբական և կիլիկյան-հայկական, որոնք Քեսաբի շրջանում հողի աշխատանքների ժամանակ տեղ-տեղ գտնվում էինէ Կուրը երբեմն ուղղակի կարված էր լինում գլխարկինէ

դ/ Գլխարկի վրա դնում էր բեհեզյա ընդարձակ ծածկոց՝ **խումարը**՝ Վերջինս լինում էր կապույտ, կարմիր կամ սևէ Հին ժամանակներում տղամարդկանց ներկայությամբ կանայք, խումարի մի կողմը քիթ-բերանի վրայից տանելով, պահում էին մյուս ուսի վրաէ Դաստարակը, գլխարկը և ծածկոցը իրար ամրացվում էին անհամար ծամակալներովէ

3.6. Խոհանոցը

Քեսաբի **խոհանոցը** մինչև 1950-ական թվականներն ուներ շատ ինքնատիպ ու անկախ բնույթ և տարբերվում էր թուրքմենների և ալինների խոհանոցից: «**Ատ միրը չի, ատ քիստինուօզ չըղուօվ**» (դա մերը չէ. դա քիստինակ չեղավ. **քիստինակ** են կոչվում Անտիոքի հայերեն բարբառները և ամեն ինչ, որ հատուկ է շրջանի հայության), «**Ատ թուրքմուներ կուտի**» (դա թուրքմենը կուտի), «**Թաթերը** (քեսաբցիները այդպես են անվանում ալևի արաբներին) **ընձատ սըղուն կընստեն**» (Թաթերը այդպես հացի կնստեն) ասում էին: Նկատվել է, որ որոշ հումքերից պատրաստված մի շարք ճաշատեսակներ երբեք չէին դնում սեղանին, ինչպես խաշած չոր բակլայից պատրաստվող **ֆուլը**, սիսեռի խյուսից պատրաստվող **համմուսը**: Բացի այդ երկու ճաշատեսակներից՝ սիսեռն ու բակլան լայնորեն գործածվում էին Քեսաբի խոհանոցում: «**Ձատ արաբնիրը կուտին**» (դա արաբներն են ուտում), – ասում էին նրանք: Թոնրում եփած ձեթով բոկեղը առ այսօր ամեն տոնի սեղանի վրա լինում է անպայման. արաբներն ու թուրքմենները հայերի տոները շնոր-

հավորելու ժամանակ անհագորեն ուտում են այդ բոկեղներից և իրենց տուն էլ էին տանում. Բսկ նրանց խոհանոցում բոկեղ չկա:

Մեղանի սովորություններն էլ էին տարբեր: Օրինակ, քեսաբցիք սեղանի խոնջայի շուրջը ծալապատիկ էին նստում: Մեկը եթե հացը ճնկի վրա դներ, ասում էին «**Ղեօն տիճև՝ յ իս**» (Դու տաջի՞կ ես - տաջիկ ասում են թուրքերին և առհասարակ մահմեդականներին), կամ հացը եթե երեսնիվար դներ սեղանին, ասում էին «**Ղեօն թա՞ թ իս**» (դու թա՞ թ ալի՞ ես): Ընտանիքներն էլ ունեին տարբեր, երբեմն՝ նույնիսկ տարօրինակ սովորություններ: Օրինակ՝ Մաղտրճյանների նախնիները սխտոր չէին գործածում, սխտոր չէին տնկում, սխտորի հոտ էլած տուն չէին մտնում, սխտոր տնկված հողը պղծված էին համարում...

Խոհանոցում գրեթե բոլոր հումքերը գյուղացու աշխատանքով հասած ու ստեղծված մթերքներ էին: Դա հատուկ է փակ տնտեսությամբ ապրող հավաքականություններին: Գյուղացին ամեն անգամ իր բերքից ու արտադրությունից մթերում էր բավարար չափով. ամբարվում էին այլուրի ցորենը, ալյուրը, ծեծած ցորենը, խոշոր ու մանր ձավարի տարբեր տեսակները, փոխինդը, արմտիքներից՝ սիսեռը, ոսպը, աղացված ոսպը, լոբին, առաստաղից կախված էին լինում սոխի ու սխտորի գալոցները, չոր բանջարեղենի կապերը՝ սմբուկ, լոբի, լոլիկ, մի քանի դեղին դդում: Ամբարներում դասդասված էր լինում չորեղենը՝ թուզը, չամիչը, նուշն ու ընկույզը, թզի և խաղողի պաստեղները և այլն: Կարասներում մթերում էին ձեթը, յուղը, պանիրը և այլն:

Քեսաբցու խոհանոցը մեծապես արտացոլում է նրա տնտեսությունը և բազմազան է այնքանով, որքանով բազմազան է նրա տնտեսությունը: Դա առավել հարստանում է, երբ գյուղացին ճանաչում է իրեն շրջապատող բնության բուսական ու կենդանական աշխարհը:

Խոհանոցը մեծապես կապվել է հոգևոր որոշ ըմբռումների և կրոնական հավատալիքների հետ: Քեսաբցիների կյանքում առանձնահատուկ տեղ ունի ու շարունակում է ունենալ ծիսական խոհանոցը: Ժամանակի պարտադրած փոփոխությունների դեմ հանդիման՝ քեսաբցու խոհանոցը շատ քիչ փոփոխություն է կրել: Ուսումնասիրության մեջ մեկ տասնյակ ենթախմբերի մեջ ներկայացրել ենք Քեսաբի խոհանոցի գլխավոր ուտեստներն ու դրանց պատրաստության եղանակը:

3.7. Տուրքերը

Օսմական իշխանության մեջ բազմազան էին գանձվող տուրքերը: **Միփահի**ները ենիչերիների օժանդակ զորքեր էին: Մրանք գյուղական շրջաններում ժառանգաբար փոխանցվող իշխանություններ էին, հսկում էին ուխտավորների ճամփան ու, հարկ եղած դեպքում, մասնակցում ենիչերիների կռիվներին: Զորքերի ծախսերը պետք է գոյանային քրիստոնյա գյուղերից հավաքված տուրքերից: Այսպես՝ Էքիզօլուք գյուղը **տրաաու** (հարկատու)

Էր խասմացի սիփահի Ահմեդ աղայի ընտանիքին, Տուգաղաճ գյուղ՝ Անտիոքում բնակվող սիփահի Հաճի Իսա աղայի ընտանիքին, Տեսթյուր գյուղը՝ Էյիրճիցի սիփահի Հաճի Օսմանի ընտանիքին: Այս տուրքերը վերացան Իբրահիմ փաշայի իշխանության շրջանում: Վերացան նաև **դուֆր** ու **սիլե** կոչվող տուրքերը, որոնք գանձվում էին մաքսատնից անցնող քրիստոնյաներից:

Գյուղացիներից գանձվում էր **աշար** կամ **տասանորդ**: Սա ամենից ծանր ու հոգեհան տուրքն էր: Տուրքից ավելի ծանր էր գանձումը, որը կատարում էր **թահսիլտարը**, այսինքն՝ թուրքմեն կամ հայ հարկահավաք կապալառուն: Կայսրության մեջ հարկահավաքման իրավունքը տրվում էր կապալով: Վալին կապալը դնում էր աճուրդի, որ առանց կաշառքի չէր լինում: Գլխավոր կապալառուն իր իրավունքը վաճառում էր որևէ միջակ կարողության տեր կապալառուի, սա էլ՝ ավելի մանրի: Վերջինս գյուղ էր մտնում աստիճանավորների մի ամբողջ ռեմակով, լավագույն դեպքում՝ մի քանի զինվորներով ու մահակակիր հետևորդներով: Նա իր բաժինը մեծացնելու անբարեխիղճ միջոցների էր դիմում: Նախ՝ ամբողջ տարին նրա մարդիկ մտնում էին գյուղերը, խուզարկում և իմանում, թե ի՛նչ բերք ունի գյուղացին: Անունն էր միայն տասանորդ. գանձումը երբեմն հասնում էր 50 տոկոսի:

Թահսիլտարը հոգեհան էր դառնում մանավանդ հունձքի ու կալի ժամանակ: Գիշերը նա «**կը թաշմեր**», այսինքն՝ հատուկ դրոշմով նշանակում էր թեղը: Գյուղացին չէր կարող երնել մինչև տուրքը չնշանակվեր: Անակնկալ անձրևը կարող էր փչացնել հունձքը, քամին ու աղվեսները կարող էին խառնշտկել դրոշմը: Նման դեպքերում, գյուղացին գողությամբ կմեղադրվեր. հետևաբար նա համաձայնում էր, որ հարկահավաքը առնի այնքան, որքան հարմար համարեր:

Մյուս տուրքերից էին **հվաք վերկըսըն** (կավվածահարկը), **աղնամ վերկըսըն** (անասնահարկը), **թովիրաք փարասըն** կամ **եօլ քըրասըն** (ճանապարհահարկը), **արը փարասըն** (մեղվահարկը), **պատալիա ասքարիեն** (զինվորական փրկագինը), **թեմեթթինը** (շահատուրքը): Վերջինս գանձվում էր վաճառականներից և արհեստավորներից:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ.
ՉՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

4.1. ԸՆՏԱՆԻՔԻ կազմությունը

Այս բաժնում ներկայացվել են նախամուսնական տարիքի տղաների ու աղջիկների նկատմամբ ժողովրդական հասկացությունները և մանրամասն նկարագրվել ընտանիքի կազմության բոլոր փուլերը:

ա. **Նշանախոսությունը** խնամախոսությունը, նշանտուքը, փեսացուի կողմի փախլավայի պատրաստությունը, փախլավան խնամու տունը տանե-

լը, այնտեղ փեսացուին ընկերների՝ փախլավան ուտելու արարողությունը, նշանված շրջանի սովորություններն ու պարտականությունները:

բ. **Հարսանիքի** մեկ շաբաթ տևող հանդեսներն սկսվում էին երկու կողմերի կանանց **գումաշ կտրելով** կամ հարսանեկան տարագների կարուձևով, որին հետևում էր **ուժեղք** բաժանելը, այսինքն՝ մերձավորներին նվեր բաժանելը, որ տղայի կողմից հարսանիքին ներկա լինելու հրավեր էր համարվում, **ծրաք դնելը**, որ հարսնացուի մերձավորներն էին անում, **հայրական օժիտի** կամ ջեհիզի պատրաստությունը, որ հարսնացուի հայրն էր անել տալիս, չորեքշաբթի երեկոյան փեսացուի՝ հարսանիքի օրվա **հերիսայի ցորեն լվանալն ու ծեծելը**, հինգշաբթի օրվա **հարսանիքը** փեսացուի տան մեջ, երբ հատուկ կերպով կատարվում էր ուտեստի և սեղանների պատրաստությունը, ապա՝ կերուխումը, հինայելու արարողությունը, խրախճանքը խաղերով, պարերով ու պարերգերով, շաբաթ կեսօրվա հարսանյաց ճաշն ու խնջույքը, փեսան, փեսեղբայրը, հարսը հագցնելու արարողությունները, հարսնառը և պսակը եկեղեցում, հարսը տուն բերելը, հայրական ջեհիզի տեղափոխումը, փեսային **«հաճճիկ»** կերցնելը, կիրակի երեկոյան առագաստ մտնելը:

Հատուկ ուշադրության ենք արժանացրել վերոնշյալ փուլերում գործածվող շնորհավորանքի խոսքերին, ասույթներին, հավատալիքներին ու հասկացություններին, նահապետական ընտանիքի ավանդություններին և սովորությունների պահպանմանը, մանավանդ նորակազմ ընտանիքի հայեցիությունը պահպանելու հանգամանքին: Այդ իմաստով, հետաքրքրական է հինայելու ծեսը, որը կատարվում էր պետական հյուրերին հատկացված օդայում, հետևաբար հինայի արարողությունը սկսելու համար հինան շաղախողը թուրքերեն էր դիմում ներկաներին: Հարսնավորները բացազանչում էին՝ «Չիյը» (Ոչ): Հինան շաղախողը երկրորդ անգամ դիմում էր բարբառով.

Ըսպիտուօկ մուրեօք,

Միվ մուրեօք,

Հուօրս, փիսու,

Մինձ, պըզտկ,

Հէրեօստ, ախքուօտ,

Իշգէն, տըղու,

Ըմմընիէղ իզնուօն,

Պիտէ՛ծուօն

Հինի՛ մ մը:

- **Հօ վը, հօ վը** (այո՛, այո՛) լինում էր պատասխանը բարբառով:

Սա բացահայտ հաստատում էր մայրենի բարբառի կարևորությունն ու առաջնահերթությունը համայնքի կյանքում:

Հարսանեկան բոլոր պարերգերը կատարվում էին բարբառով: Օտար հյուրերին կամ թուրքախոս հայերին արտոնելի էր թուրքերեն խաղիկներ

կատարելը: Մակայն հետաքրքրական է նշել, որ հարս ու փեսային տարազ հագցնելու արարողությունները կատարվում էին բացառապես հայերեն երգերով: Հարսի համար կատարում էին «**Շրէ՛ ինձ հալալ**» երգը, իսկ փեսայի համար՝ «**Ջարթի՛ ը, որդեա՛կ**» հայրենասիրական երգը: Յուրաքանչյուր տնի կատարումից հետո տարազի մի մասը գլխավերևը պտույտ տալով երեք անգամ կրկնում էին՝ «**Աստուօժ շընքֆրքի, Աստուօժ շընքֆրքի, Աստուօժ շընքֆրքի** – Աստված թող շնորհավոր անի): «Ջարթի՛ ը, որդեա՛կ» հայրենասիրական երգով փեսան հագցնելը Քեսաբի հարսանիքների ամենից հանդիսավոր արարողություններից մեկն է: Այդ երգով ընտանիքի կազմությունը ազգային պարտականության է վերածվում: Ծերերը չէին հիշում, թե նախապես ի՞նչ երգով էր կատարվում այդ ծեսը:

Հանգամանորեն ներկայացվում են նորակազմ ընտանիքում նորահարսի դերը, նրան տրվող մականունները, **առջընկողքը** (պակից հետո հայրական տուն առաջին այցելությունը), հարսնատեսի այցելությունները, ծննդաբերությունը, երեխաների դաստիարակությունը, նահապետական փոքր ընտանիքի բնույթը, ամուսնացած որդիներին բաժանելը, հայրական ժառանգությունը, գերդաստանական թաղերի գոյառումը:

Ընտանիքի կազմության բոլոր արարողություններին զուգակցվում են հատուկ մաղթանքներ, կանչեր, ասացվածքներ, երգեր ու պարեր, հավատալիքներ, որոնք խնամքով գրի ենք առել, հրատարակել ու դրանք մեջբերել ուսումնասիրության մեջ:

4.2. Հասարակական հարաբերություններ

Ուսումնասիրության մեջ խոսվում է հասարակական հարաբերությունների չորս տեսակի մասին՝ ազգակցական (բարեկամական), դրացիական, աշխատանքային և պարագայական:

Ազգականի (բրբռ.՝ **հընտանա**) հանդեպ սերն ու հարգանքը նահապետական բարքերի մաս էր կազմում: Տոն-տաղավարի առաջին այցելությունները տրված էին ազգականներին: Կնուները, ածիլունքն ու հարսանիքը առանց ազգական ընտանիքների ներկայության չէին լինում: Հարգանքի և այցելությունների մեջ նահապետական կարգ ու կանոնը խստագույն կերպով պահպանվում էին, «**Ան էառանձ ի քան ըզմիալը**» (նա ավելի առաջ է մյուսից) ասում էին: Օրինակ՝ ազգական եղբայրների ընտանիքներին տրված այցելությունն սկսվում էր մեծ եղբոր տնից, հերթով: Կարիքի կամ դժբախտության, օգնություն պահանջող աշխատանքների ժամանակ ազգականները օգնության էին գալիս՝ «**Մաղ ըննուն հընտէ՛նէքը, մայտուն չըն թուղօ զը**» (ողջ մնան ազգականները, մեջտեղ չեն թողնի նրան) ասում էին: «Իրար վերցնող» ազգականները գովեստի էին արժանանում:

19-րդ դարի վերջին նահապետական փոքր ընտանիքի քայքայման հետ, թաղերի և գյուղերի բնակչության պատկերը սկսեց փոփոխվել: Արյունակից

ընտանիքների թաղերում սկսեցին երևալ ուրիշ ընտանիքներ՝ Շուկայական հարաբերությունների զարգացման հետ ազգականական, մանավանդ արյունակից ազգականների հարաբերությունները որոշ փոփոխություններ կրեցին՝ Ոչ ազգակից դրացի ընտանիքներ գյուղական կյանքի պայմաններում իրարից անմիջական կախում էին ունենում, ինչը սերտ հարաբերություններ մշակելու առիթ էին դառնում։ **«Շապանձը դրքե՛ցէն քե՛նըզ հառռօ հընսե՛նէն աղիւր ի»** (օտարական դրացին հեռու ազգականից լավն է) ասացվածքը ստեղծվել է այդ շրջանի փորձառության հիման վրա։

Քեսաբցիների դրացիական հարաբերությունները շատ սերտ եղել են՝ մասնավորաբար կանայք իրարու տուն էլումուտ էին անում ազատ-համարձակ՝ Որևէ կարիքի համար մի պտղունց աղ, երկու բաղարջ հաց, մեկ կաղապար օճառ փոխ առնելու համար հարևանի դռնից ներս մտնելը անհարմար չէր համարվում։ Այդուհանդերձ գյուղացին ասում էր՝ **«Դօռըդ ամսօր փե՛կի՞՞ դրքե՛ցէր հարամա մը հէ՛նի»** (Դուռդ ամուր փակիր՝ հարևանիդ գող մի հանի)։

Աշխատանքային այցելությունները առհասարակ առանց հրավերի էին լինում։ Մթերքների պատրաստությունը, գյուղական աշխատանքի բազմաթիվ տեսակներ օգնական ձեռք էին պահանջում։ Փոխօգնությունը գյուղի ամենից գեղեցիկ կողմերից էր։ Դուռ-դրացի կանայք հարկ եղած դեպքում ձեռք էին մեկնում հարևանուհուն, երբ նա ուրիշ անհետաձգելի գործ ունենար կամ օգնական ձեռքի կարիքն զգարէ։

Բայց կային նաև այնպիսի աշխատանքներ, որոնց հավաքական բնույթը ավանդությամբ սրբագործվել էր։ Այդպիսի աշխատանքների ժամանակ իրար ձայն տալը բավական էր, որ կանայք և տղամարդիկ փութային և աշխատանքում բաժին վերցնեին։ Այս պարագաները ինքնաբերաբար վերածվում էին կերուխումի, ուրախության, երգի, պարի ու խաղի առիթների։

Պարագայական այցելությունները այլազան էին՝ բարի գալուստի, շնորհավորանքի, աչքալուսանքի, ապաքինման, պատահական դեպքի առիթով օգնության վազելու այցելություններ։ Ըստ առիթի՝ այցելությունները պարապ ձեռքով չէին լինում. հյուր գնալու պարագայում տանելու միշտ մի բան կլիներ՝ բարձ ու վերմակ, հիվանդի այցելելիս՝ որոշ մթերք կամ բուսական դեղամիջոց և այլն։

Ամենից մարդաշատ այցելությունները լինում էին մահվան դեպքում։ **«Չաղոր իւ՛պուօրը ուշտ կը հասնա»** (գույժը շուտ տեղ կը հասնի), ասում են քեսաբցիք։ Հարազատ կանայք դիակի շուրջ նստած ողբեր էին ասում (պե՛րի)՝ Մի քանի հասկացող մարդիկ կամ գյուղի ատաղձագործը դազաղն էին սարքում, իսկ մյուսները փոխում էին մահացածի հագուստները՝ Մովորություն էր, որ քեսաբցիք մեռելին հագցնեին նրա ամենից նոր ու ընտիր հագուստները, իսկ դազաղի մեջ դնեին նրա ամենից սիրած բանը՝

ծխախոտ, մեկ շիշ օդի և այլն՝ Դագադի կափարիչը փակում էին միայն տնից դուրս հանելու պահին՝

Բահ-բրիչ առած մի խումբ երիտասարդներ, մեկ-երկու ահել և ծերունիներ գերեզմանատուն էին գնում՝ փոսը փորելու՝ Յուրաքանչյուր թաղում գերեզմանատունը մաքրելու առիթ էր դառնում՝ Դագադը ուսամբարձ էր տարվում: Գյուղերում, եկեղեցի չլինելու դեպքում, մեռելը ուղղակի գերեզմանատուն էին տանում՝ Եկեղեցականի՝ հողը օրհնելուց հետո ամեն ոք մի ավի հող էր գցում գերեզմանի մեջ ու ասում՝ **թիթիվ ուգու** (թեթև լինի)՝

Թաղումից հետո վերադառնում էին մեռելատուն՝ Հարևան կանայք սուրճ էին հրամցնում՝ Նրանք յոթ օր մեռլատիրոջը մենակ չէին թողնում. եկող-գնացող շատ էր լինում, ընտանիքի և սգավոր հյուրերի սեղանը նրանք էին պատրաստում՝ Ցավակցություն հայտնելու համար սովորաբար ասում էին՝

- Աստուծ ուղուրմա հիզգեն, էտըրը էր էավիցը, Աստուծ սապըրըք թղ ուտու (Աստված ողորմի հոգուն, կյանքը նրա սիրելիներին, Աստված համբերություն թող տա)՝ Մեռելին ակնարկելու համար գործածում էին **իշուօծբէրէն** (յիշած-բարին՝ բարեյիշատակը) բառը՝

Հարագատները գերեզմանատուն են այցելում տարվա հինգ մեռելոց օրերին, դաշտային ծաղիկներ դնում շիրիմներին, մոմ վառում ու խունկ ծխում՝ Բացի այս առիթներից, գերեզմանատուն այցելել և ողբ հյուսելը չի քաջալերվում, **«Հէ՛նկէստ թուղէք ըզխիսսուծնէն»** (Հանգիստ թողէք մեռելներին) ասում են՝

4.3. Տոները

Հայկական կրոնական տոների հետ կապված ժողովրդական արարողություններն ու ծեսերը, հակառակ նորադարձ օտարադավանների որոշ անտարբերության կամ նույնիսկ արհամարհանքին, ավանդույթի ուժով շարունակեցին ապրել ու ինչ-որ չափով գոյատևում են: Աշխատության մեջ բժախնդրությամբ ներկայացրել ենք Նոր տարվա, ս. Ծննդի, Բարեկենդանի ու Տյառնընդառաջի, Ծաղկագարդի, ս. Հարության, Վարդավառի, ս. Աստվածածնի վերափոխման, Խաչվերացի, ս. Հակոբի տոների հետ կապված ժողովրդական հավատալիքներն ու ծեսերը, մասնակի կամ համաժողովրդական ուխտագնացությունները, որոնք այս մեկուսի հավաքականության ազգային դիմագծի պահպանության մեջ կարևոր դեր են ունեցել:

Ժողովրդական տոնախմբություններին ընկերանում էին մանավանդ ծիսական խաղերը: Կարելի է ասել, որ չկա տոն առանց խաղի ու խաղերգի: Այդ խաղերից ու պարերգներից ոմանք գալիս են դարերի խորքից ու արտահայտում հնագույն հավատալիքներ: Այդպիսին է, օրինակ, Բարեկենդանի գիշերը պատանիների ու երիտասարդների **«գէ՛շմուօր խաղընիլը»** (գաշմար խաղցնելը): Երկու երիտասարդներ ծպտվում էին արտառոց լաթերով, մին՝ տղամարդու, իսկ մյուսը՝ կնոջ կերպարանքով: Հագուստ-կապուս-

տը պետք է ծիծաղաշարժ լիներ: Երեսները մրտում էին անճանաչելի լինելու աստիճան: «Գաշմարը» վզին անցկացրած էր լինում, խխունջի պատյաններով շինված մի քանի վզոցներ, որոնք ամեն շարժման ժամանակ ծնծղայի նման հնչում էին: «Գաշմար»-ներին ընկերացող տղաները, փողոցներում մի թիթեղի կամ մի տաշտի վրա թմբկահարելով, ահագին աղմուկ էին հանում ու մունետիկի պես հայտարարում Մեծ Պահքի մասին.

Հէ՛ստէ տիկէն,	Հաստի՛ր տիկի՛ն,
Հէ՛ստէ տիկէն,	Հաստի՛ր տիկի՛ն,
Փակա, չիշնա,	Փակի, չիշնի,
Շէ՛բթիւնց շէ՛բուօ,	Շաբաթից շաբաթ,
Է՛մսիւնց Է՛մես,	Ամսից ամիս,
Տէ՛րիւնց տարա,	Տարուց տարի,
Հէ՛ստէ տիկէն,	Հաստի՛ր տիկի՛ն,
Հէ՛ստէ տիկէն:	Հաստի՛ր տիկի՛ն:

Ապա ծափով կրկնում էին հետեւեալ պարային կանչը.

Ղոմպըտը գաշմար, դիբանինա գաշմար:

4.4. Խաղերը

Խաղը կարելի չէ անջատել գյուղի կյանքի շատ երևույթներից: Խաղը ներկա է հավաքական աշխատանքներում, ընտանիքի առօրյա կյանքում, նիստուկացում, հասարակական հարաբերություններում և տոնակատարություններում: Հետևաբար, առանց խաղի նկարագրության՝ շատ բան կպակասի տվյալ երևույթի ծիսակարգից: Այդ պատճառով էլ ծիսական խաղերի նկարագրությանն անդրադարձել ենք աշխատության տարբեր բաժիններում:

Խաղն ամենից առաջ դաստիարակչական ու ճանաչողական միջոց էր: Մանկական խաղերգներից ու դրանց ընկերացող շարժումներից մինչև մեծահասակների խաղերն ունեն այդ բովանդակությունը: Միշտ չէ, որ հաճելի ժամանց են խաղերը, դրանք նաև սեփական կամ հավաքական առավելությունը հաստատելու միջոց են: Հատկապես տղաների խաղերը օգնում են, որ նրանք մեծանան չարքաշ և առողջ, սովորեն վազել ու ցատկել, ուժ գործածել, ծանրություն բարձրացնել, դիպուկ հարվածել և այլն: Աղջիկների խաղերում նկատելի է մատների ճկուն գործածությունը: Երեխաները նմանողական խաղերով սովորում էին ցանե-հնձե, եփե-թափե, կարել-կարկատնել, հայր լինել, մայր լինել և այլն: Շատ խաղեր պարզապես աշխատանքի մաս էին կազմում, աշխատանքի ընթացքում էին ծնվում ու կատարվում, ինչպես՝ ճամփորդության, հունձքի, բեռ կրելու, աղբյուրից ջուր լցնելու, կուժը շալակելու և այլն:

Բացի ծիսական խաղերից, որոնք նկարագրվել են համապատասխան մասերում, գրառել ենք շուրջ հարյուր խաղ: Քեսաբում կատարված խաղերը բաժանել ենք զանազան խմբերի, ինչպես՝ բերդախաղեր, պահմտոցիներ, արագավազության, ցատկի, ծանրաբարձության, ուժական, նշանառության,

գնդակի, գնդիկի և այլ խաղեր: Երեխաներն ունենին բազմաթիվ նմանողական խաղեր և վիճակախաղեր: Կային նաև բազմաթիվ խաղեր՝ կապված կենդանիների և բույսերի հետ:

Շատ ու շատ խաղերի անբաժան մասն էին կազմում կանչերը, հաշվերգերը, ծաղրերգերը, խաղերգերը: Որոշ խաղերգեր իրենց մեջ թաքցնում են նաև պատմական հիշողություններ:

Խաղերն առհասարակ կատարվում էին տարբեր առիթներով. դրանք լինում էին՝ **ծիսական խաղեր**, որոնք այդ առիթներից և պահերից դուրս երբեք չէին կատարվում, **կազմակերպված խաղեր**, որ կատարվում էին տարբեր հավաքների ժամանակ, ինչպես Բարեկենդանի շաբաթվա ընթացքում, **եղանակային խաղեր**, որոնք պահանջում էին բնակլիմայական հատուկ պայմաններ, **հանգիստի պահերի խաղեր** և **պատահական խաղեր**, որոնք կատարվում էին հանկարծակի՝ ստեղծված իրադրության համաձայն:

4.5. Ժողովրդական բժշկություն

Քեսաբի շրջանում գործող արևելյան հեքիմների կողքին դեռևս 19-րդ դարի կեսերից գործել են արևմտյան կրթություն ստացած մեծ թվով բժիշկներ: Քեսաբցի բժիշկների համբավը տարածված է եղել ամբողջ Անտիոքի շրջանում: Այսուհանդերձ երբեք չի խամրել ժողովրդական բժշկության կարևորությունը: Դրանում հավանաբար մեծ դեր է ունեցել Քեսաբի շրջանի հարուստ ու խայտաբղետ բուսական աշխարհը: Դեռ մինչ օրս ժողովրդական բժշկությունից օգտվողներ կան:

Մենք հնարավորինս խնամքով ներկայացրել ենք ժողովրդական բժշկության ըմբռնումները, հիվանդությունների մասին ժողովրդական պատկերացումները, բժշկության մեջ օգտագործվող բուսական, կենդանական ու քիմիական դեղամիջոցները, հմայական ու կախարդական միջոցները, դաղելու արտաքին միջոցի դիմելու պարագաները, խայթոցի, թունավորման, այրուցքի ու կոտրվածքների դեպքում օգտագործվող հնարքները և այլն:

Անդրադարձել ենք նաև անասունների հիվանդություններին ու դրանց բուժման ժողովրդական եղանակներին:

4.6. Հավատալիքներ

Քեսաբցու հավատալիքների շղթայում մեծ տեղ ունի **մեղքի** հասկացությունը: Մեղք էին նկատվում կենցաղում, հասարակական կյանքում, աշխատանքում բազմաթիվ երևույթներ, օրինակ՝ ջուր խմողի հետ խոսելը, նրան ձեռնելը, խփելը կամ վախեցնելը՝ **Ջուր խմած առեն նոյնիսկ օձը սպանելը մեղք ունի** ասում էին՝ **Հացը նուր նսաամաթ** (արաբ․ լույս շնորհք) էին համարում՝ Մեղանի մոտ փոքրիկներին հացի հանդեպ հարգանք էին սովորեցնում՝ **Հէցցեն խօլ իշուօղը է՛նիթա կը մընու** (հացին ծուռ նայողը

անոթի կմնա), – ասում էին քեսաբցիները՝ Հացը երբեք ծնկի վրա կամ երեսն ի վայր չէին դնում՝ Հացը դանակով կտրելը մեղք էր համարվում՝

Ադն ու հացը բարեկամության ու հավատարմության նշաններ են՝ Մեկի սեղանին գտնվել՝ նշանակում էր **աղ ու հաց** հաստատել տանտիրոջ հետ՝

Գետին թափած աղը շուտով ավլում ու կրակն էին թափում՝ Աղը գետին թափող փոքրիկին ասում էին՝ **Մեղք ունի, մյուս աշխարհում թափած աղիդ հաստիկները թարթիչներովդ պիտի հավաքես**՝

Ամոթ էին համարվում մի շարք վարմունքներ, անդադար հիշեցնում էին թե ինչ է ամոթը հասարակական հարաբերություններում:

Չարի գոյությանը հավատում էին ու մաղթում էին՝

- **Աստուծո՞՛ չուօր ուրի, չուօր ճանփքի, չուօր մարդի հառոս պիհի** (Աստված չար օրից, չար ճամփից, չար մարդուց հեռու պահի)՝

- **Աստուծո՞՛ չուօր իչի, չուօր սըղ՝աղի, չուօր լիզվի հառոս պիհի** (Աստված չար աչքից, չար ժամից, չար լեզվից հեռու պահի)՝

Չար աչք ունեցողների ետևից անիծում էին՝ **ըրկը ազգը կուրևու** (երկու աչքերը կուրևան): Չար աչքից պահպանելու համար կապույտ հլում դնում էին մանուկների խանձարուրի վրա, լամբակի վրա, ձիու թամբի, էշի կորթույնքի (համետի), կովի ճակատից անցնող գոտու, եգան եղջյուրի վրա, ձիու պայտ էին կախում տան դռան վրա, հին կոշիկ կամ եղջերավոր կենդանու գանգ էին ամրացնում այգու ցանկապատին:

Չարը վանելու համար **Իսսիս Քրըրստիս** էին ասում ու խաչակնքում առօրյա կյանքի ամեն մի նոր փուլից առաջ, առավոտյան դուռը բացելուց մինչև երեկոյան անկողին մտնելը:

Ոչ բարեղեպ (**թարս**) կամ բարեղեպ (**խեթ**) էին նկատում աշխատանքում որոշ պատահարներ, մարմնի որոշ անսպասելի շարժումներ, կենդանիների հայտնվելը կամ նրանց հանած ձայները, առարկաների պատահական որոշակի դատաասումը և այլն:

Հավատում էին առասպելական էակների և ոգիների գոյությանը՝

- **Արվանտը** իբրև վիշապ էին պատկերացնում, հավատում էին, որ նա հին սրբավայրերում կամ նրանց մոտակա աղբյուրներում է ապրում՝

- Հավատում էին **Կիդիցիկ պապուկին**, որ իբր սպիտակամորուս մի ձերունի է և ապրում է ավերակ սրբավայրում՝ արվանտի հարևանությամբ՝

- Հավատում էին կես մարդ-կես կենդանի էակների գոյությանը՝ Հավատում էին, որ կա **ծովի աղջիկ**, որն իբր երևում է Գարատուրանի ծովափում՝

Ուխտի գործությանն էին հավատում: Ուխտ էին անում եկեղեցուն, ավերակ սրբավայրերին, նրանց մոտի սուրբ համարվող ծառերին: Բացի Քեսաբի Պալլումից (1939թ.ից՝ Թուրքիայի տարածքում)՝ ուխտի էին գնում Մուսա լեռ՝ ս. Թովմաս առաքյալի վանքը, Սիրիայում Ռուճի հովտի հայաբնակ Յակուբիե գյուղի ս. Աննա և Արամոյի ս. Գևորգ եկեղեցիները: Նախապես, երբ արաբ-խորայելական թշնամության պատճառով պետական

արգելք չկար, Երուսաղեմ ուխտի էին գնում, ձեռքի վրա խաչի դաջվածքով վերադառնում ու **հաճի** կամ **մուտոուսի** էին կոչվում:

Ուսումնասիրության **Վերջաբանում** շարադրվել են այն գլխավոր եզրակացությունները, որոնց հանգել ենք այս աշխատությամբ:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկին հետևում է **Հավելվածը**, որտեղ ներկայացվել են Անտիոքի շրջանի հայկական բնակավայրերի, Քեսաբի, քեսաբցիների տարագրության ուղիների երեք քարտե՝ թիվ 1-3, Քեսաբի տան կառույցի տարբեր տեսակներ ներկայացնող գծանկարներ՝ թիվ 4-10, գյուղեր, հին թաղեր, վերականգնված տներ, եկեղեցիներ, աղբյուրներ ու հին տարագ ներկայացնող լուսանկարներ՝ թիվ 11-25: Մի շարք լուսանկարներ պատկերում են 21 մարտ 2014թ. Քեսաբի վրա կատարված ներխուժումն ու ստեղծած ավերը՝ թիվ 26-29:

Հեղինակի հրատարակած՝ ատենախոսությանն առնչվող գրքերն ու հոդվածները

Ա. Գրքեր

1. «Քեսապի Ժողովրդական Երգարուեստը», ձայնագրությունները՝ Ժիրայր Բէիսեանի, տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 1980, 124 էջ:
2. «Ցամքած Աղբիւրը Նորէն Կը Բխի» (Սարգիս Գապաղեանի պատումը Սուսա Լեբան հերոսամարտի մասին), տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 1981, 96 էջ:
3. «Քեսապ», Ա. հատոր, հրատարակութիւն Հալէպի Համազգայինի, տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 1995, 572 էջ:
4. «Յինսամեակ Քարէն Եփփէ Ազգային Ճեմարանի, 1947-1997», հրատարակութիւն Քարէն Եփփէ Ազգային Ճեմարանի, Հալէպ, 1997, 762 էջ:
5. «Քեսապ», Բ. հատոր, հրատարակութիւն Ամերիկաբնակ Քեսապցիներու Ուսումնասիրաց Միութեան, տպ. «Ասֆահանի», Հալէպ, 1998, 568 էջ:
6. «Քարէն Եփփէն Հայ Գողգոթային և Վերածնունդին Հետ», Հալէպ, 2001, 168 էջ:
7. «Քեսապ», Գ. հատոր, հրատարակութիւն Ամերիկաբնակ Քեսապցիներու Ուսումնասիրաց Միութեան, տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 2004, 672 էջ:
8. «Միջ-Գաւառական Անեքթոսներ», երկրորդ, լրամշակուած ու լրացուած հրատարակութիւն, Հալէպ, 2005, 176 էջ:
9. «Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը. Պատմա-Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն», հրատարակութիւն «Ռիչըրտ եւ Թինա Գարոլյան» հիմնադրամի, թիւ 2, Անթիլիաս, 2006, 260 էջ:

10. «Քեսապի Բարբառը», երկրորդ, լրամշակուած հրատարակութիւն, Երեւանի Պետական Համալսարանի եւ «Հայաստան» հրատարակչութիւններ, Երեւան, 2009, 380 էջ:
11. «The Three Days of Kessab (21-23 March, 2014)», translated by Yervant Kotchounian, Charleston, SC, USA, 2015, p. 170.
12. «Քեսապ», հրատարակութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, «Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ Յուշամատենաներ» մատենաշար, թիւ 8, Անթիլիաս, 2015, 1348 էջ:

Բ. ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

13. Քեսապի Ժողովրդական Բանահիւսութիւնը, «Ահեկան» մշակութային եռամսեայ հանդէս, Պէյրութ, 1969, թիւ 4, էջ 23-58:
14. Քեսապի Ժողովրդական Բանահիւսութիւնը, «Ահեկան», 1970, թիւ 1-2, էջ 91-108:
15. Քեսապի բարբառի ձայնավորներն ու երկբարբառները, «Ուսանողական գիտական աշխատանքներ», թիվ 17, Երևանի պետական համալսարան, Երևան, 1975, էջ 170-174:
16. Հալէպի Ազգային Ներսէսեան Ուսումնարանը, աղջկանց եւ մանչերու դպրոցներ, 1876-1919, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Ժ. տարի, Պէյրութ, 1982-1984, էջ 243-266: Վերատպուած է նաեւ իբրեւ առանձնատիպ:
17. Հալէպահայ Հին Գաղութի Թատերական Կեանքէն, «Օշական» պարբերագիրք, Հալէպ, ԺԲ. տարի, թիւ 1-2, Մեպտ.-Հոկտ. 1989, էջ 40-49:
18. Քեսապի Երջան, «Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք», Նոր շրջան, Զ. տարի, Անթիլիաս, Լիբանան, 1994, էջ 309-329: Վերատպուած է նաեւ իբրեւ առանձնատիպ:
19. Ալեքսիս Գոլէճ, «Գեղարդ» Սուրիահայ Տարեգիրք, հրատարակութիւն Հ. Բ. Ը. Մ.ի Մատենագիտական Յանձնախումբի, Ե. տարի, Հալէպ, 1996, էջ 356-364:
20. Քարէն Եփփէ Ազգային Ճեմարան, «Գեղարդ» Սուրիահայ Տարեգիրք, Ե. տարի, Հալէպ, 1996, էջ 370-385:
21. Սուրիահայ Գաղութը Պատերազմէն Առաջ, «Սիրիահայերը Հայաստանում. ինտեգրման ուղիները» ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 2015, էջ 26-42:
22. Արևմտահայերենի բաղաձայնական համակարգի արդի վիճակը, «Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողով, 7-9 հոկտեմբերի 2015թ., գեկուցումների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, 2015, էջ 266-271:

АННОТАЦИЯ

Данная диссертация - историческо-этнографическое исследование, посвященное армянонаселенному уезду Кесааб. Кесааб с одноименным поселком и десятками окрестных сел находится в северно-западном уголке Сирийской Арабской Республики, в губернии Латакия.

Диссертация состоит из введения, четырех глав и заключения. В список источников входят неизданные и печатные первоисточники, материалы периодической печати, исследования и собранные нами полевые материалы.

Введение разъясняет актуальность и практическую значимость работы, раскрывает ее цели и задачи, дает описание использованной литературы.

Название первой главы – “Формирование колонии”. Колония образовалась в провинции Антиохии как результат внутренних миграций армянских переселенцев в 9-14 вв., и особенно в период османского владычества, в ненадежной ситуации, когда туркменские кочевники захватывали новые поселения в регионе. Так образуется знакомая нам с 18-ого века картина провинциальных городков Бейлана, Сведии и Кесаба, долины Рудж, Кюрд даг и окрестных деревень. Во второй части представляются география Кесаабского уезда, населенные пункты, их расположения, кварталы, церковные и школьные структуры и демографическая картина разных времен.

Вторая глава озаглавлена “Кесаабский регион с 19-го века до наших дней”. Благодаря благоприятным условиям, созданным Египетским правителем Ибрагимом-Пашой в значительной степени развиваются сельское хозяйство и торговля. После восстановления османского владычества, ради защиты своих прав перед османскими властями новый купеческий класс обращается к вмешательству иностранных миссионеров. В результате создаются протестантские и католические общины.

Партия Гнчак входит в регион в 1892г. и благотворно влияет на внушение армянам, разделенных на три вероисповедания, о необходимости национального единства. После сдачи гнчакянов Кесаба и Сведии, османские власти начинают строгие угнетения в регионе. Некоторые находят спасение, войдя в покровительство латинских церковных отцов. Формируется четвертая религиозная община – латинская инообрядная община.

Первое разочарование в Османской конституции начинается с бедствия 1909-го года. Турки из Орду, собравшие сброд из Антиохии, Идлиба, Джиср-Шугура, возглавляемые турецкой полицией и высокопоставленными чиновниками, с 23 по 26 апреля входят в Кесаабский регион, грабят и поджигают дома, церкви и школьные здания, убивают беззащитных. После недолгой самообороны народ обращается в бегство и находит убежище в Латакии. После бедствия Кесааб развивается, но это беспрецедентное развитие экономики, строительства, образования и духовной жизни останавливается Геноцидом армян в

1915г. Кесабцы, около восьми тысяч жителей, насильственно депортируют по разным направлениям.

Представлены возвращение выживших после первой мировой войны в регион и важная роль Национального союза и Военной власти региона в восстановлении их прав и в создании безопасности. Количество выживших не превосходит 2500 человек. В 1922г. французские власти входят в регион. В 1939г. кесабцам удается выйти из состава Республики Хатай и войти в состав Сирийской Республики. В годы массовой репатриации 2500 кесабцев возвращаются на родину в 1947г. Развитие экономической, духовной и образовательной жизни Кесабского региона, в результате радикальных экономических реформ 1950-х годов, нужно рассматривать в общих рамках сирийско-армянской колонии. Третьим большим потрясением последнего столетия кесабских армян стало вторжение радикально настроенных исламских террористов из Турции с 21 по 23 марта 2014г. В настоящее время Кесаб находится под присмотром сирийских государственных войск, отчасти жители вернулись в свои дома.

Третья глава озаглавлена “Материальная культура”. До радикальных экономических реформ, начавшихся с 1950-х годов и до перехода к развитию плодоводства и туризма, экономика региона была закрытой, земледелие и скотоводство были основаны на принципе удовлетворения необходимых потребностей крестьянского быта, а источниками денежной прибыли являлись табаководство, лавровое масло, шелководство и пастушество. Были распространены в основном кустарные ремесла. Кесабский рынок играл большую роль в развитии торговли и ремесел.

Пятая глава носит название “Духовная культура”. Здесь представлены состав семьи, структура дома и национальные костюмы, праздники и игры, кухня и народная медицина, с их частичными преобразованиями или полным забытием в результате экономических и трудовых изменений. Здесь широко цитируются связанные с ними обрядовые песни, игры, блюда, верования и представления, базовый словарный запас.

В течение десятилетий собрав, исследовав и опубликовав довольно большую коллекцию Кесабского фольклора и полное описание диалекта, мы обогатили такими материалами третью и четвертую главу.

В заключении представлены выводы диссертации.

Списку источников следует приложение, где вложены три карты армянских поселений Антиохийского региона, Кесаба и путей депортации кесабцев, так же графические рисунки старых домов и 20 фотографий поселений, костюмов, церквей и т. д..

Conclusion

The thesis is devoted to historical and ethnographic research about the region of Kessab. The town of Kassab, with the district of the same name and dozens of surrounding villages, is located in the north-western corner of the Syrian Arab Republic, in the province of Latakia.

The dissertation consists of an introduction, four chapters and a conclusion. The references' list includes both previously published and unpublished sources, periodical press, research and materials collected through our field work.

The introduction explains the urgency and practical importance of the work, reveals its goals and objectives, gives a description of the used literature.

The first chapter is titled as "Colony Structure". The colony was formed in Antioch in the 9th-12th centuries as a result of massive internal migration among Armenians. It was especially vivid in the period of Ottoman domination of Turkmen nomads, when the local population was seizing new places of residence because of insecure situation. So this is how the provincial towns of Beylan, Souedia and Kessab, as well as the villages of Rouj Valley, Kurd Dagh and Latakia, shaped our familiar image of the 18th century landscape. The second part presents the geographical region of Kassab, with its location, settlements, vaults, church and school buildings, as well as its demographic image in different times.

The second chapter has the title of "The Region of Kassab from the 19th Century till Today". Thanks to the favorable conditions created by Ibrahim Pasha of Egypt, agriculture and trade greatly developed. After the re-establishment of the Ottoman power, that market layer reaches out to foreign intervention in order to protect their rights. As a result, the Protestant and Catholic communities were formed.

Hnchakyan party establishes in the region in 1892 and starts instilling the need for national unity among three sectors of the divided nation. After the Kassab and Souedia Hnchakians abandoned, the Ottoman authorities started severe persecutions. Some people found salvation coming under the aegis of the Latin fathers. Thus, a fourth sector was shaped, the Latin community, with its different traditions.

The first disappointment from the Ottoman Constitution took place with the 1909 disaster. On April 23-26, Ordu Turks, together with Antioch, Idlib, Jisr al-Shughur mob, under the leadership of the Turkish police and high-ranking officials, entered Kassab, grabbed and fired the houses, churches and school buildings, killing the reliefless Armenians. After a short self-defense, people run away and found shelter in Latakia. After the disaster, Kassab watched an unbelievable development on economic, construction, national and educational levels, which stopped with the 1915 Genocide. Kassab Armenians, about eight thousand people, were deported in different directions.

After World War I, the survivors returned home and the important role of the Military Authority and the National Union in re-establishing and creating a sense of security. The number of survivors was less than 2500 people. In 1922 the French authorities entered the region. In 1939, the Armenians of Kessab managed to get out of the State of Hatay and enter into the State of Syria. In 1947, 2500 Kessab Armenians repatriated to their Homeland. The economic, educational and spiritual rise of the region in 1950s should be viewed as a result of radical economic changes and in the overall framework of the Syrian-Armenian community.

The third big shock for the Kessab community in the last century happened on March 21-23, 2014 with the invasion of radical Islamist terrorists from Turkey. Currently Kessab is under the control of Syrian government troops, most residents have returned to their homes.

The third chapter is titled "The Material Culture". Before the radical economic changes started in the 1950s, the region had a closed economy, agriculture and animal husbandry. Farmers living was founded on the principle of immediate needs and debts; the sources of cash income were tobacco, laural oil, sericulture and herd keeping. The majority of artisanal crafts were home-made. Kessab market played a big role in the development of trade and crafts.

The fourth chapter is called "The Spiritual Culture". It presents the family structure and costumes, holidays, games and cuisine, folk medicine, etc. These all underwent some partial or complete changes or losses due to economic and work developments. The chapter widely quotes their ritual songs, games, food, beliefs and perceptions, basic vocabulary.

This quite large collection of folklore and dialect, collected and analyzed for decades by me, now completes the description of Kessab, and is published in the third and fourth chapters.

In the epilogue, the conclusions of the thesis are presented.

References' list is followed by the appendix of three maps which outlines the Armenian areas of Antioch and Kessab, the exile routes of Kessab Armenians, as well as drawings of old homes and 20 photos of villages, churches, springs and dresses.